

Recensioner

Allmän idé och lärdoms historia

Janne Bromseth, Lisa Folkmarson Käll & Katarina Mattsson (red.): *Body claims*. Uppsala: Centrum för genusforskning, 2009. 234 s. ISBN 978-91-975680-8-1, häftad.

När akademien fungerar som bäst är det ett ställe där människor med liknande kunskapsintressen finner varandra. Det uppstår samtal där frågor formuleras och omformuleras och nya aspekter uppmärksammas. Man skaffar sig ett gemensamt referenssystem, ett gemensamt språk och tänkandet fördjupas. *Body Claims* är produkten av sådana samtal. Åtta forskare samlas för att tänka om kroppen och genus utifrån olika discipliner och empiri. Återkommande referenser är Sara Ahmed, Judith Butler, Michel Foucault, Donna Haraway och Maurice Marleau-Ponty. De har två stora gemensamma frågeställningar: kroppens epistemologiska betydelse och kroppars förhållande till det normala.

Epistemologin står i fokus i Tora Holmbergs och Fredrik Palms text om den splittrade kroppen, "kroppen som talar om gapet". Hur kan forskare idag definiera kroppen som studieobjekt bortom traditionens dikotomiska tänkande och den klassiska tudelningen mellan natur- och humanvetenskaper? Holmberg och Palm uppfattar (den mänskliga) kroppen som konstitutivt splittrad och mångfaldig, dynamisk i sina "materiella" och idémässiga funktioner och därför som en gräns för möjligheten att tydligt skilja eller förena natur från kultur och kön från genus. De kritiserar Anne Fausto-Sterlings försök att överbygga olika discipliners synsätt genom att förena genetiska, psykologiska, sociala, kulturella och historiska perspektiv, vilket hon tror skulle utmyna i en bättre och sannare bild. Holmberg och Palm menar att förutsättningen för ett sådant projekt är att man ser kroppen som ett och samma studieobjekt och tilldelar de olika disciplinerna studiet av komplementära aspekter av den. Detta resulterar i en reduktionistisk avgränsning av vetenskap där de meningskapande och självreflexiva aspekterna av människans upplevelse av kroppen blir överflödiga. Istället inspireras Holmberg och Palm av Donna Haraways syn på att kroppen både

är materiell och semiotisk och att skillnaden mellan det sociala och det biologiska produceras av olika maktrelationer.

Resonemangen knyter an till Lisa Folkmarson Källs bidrag om "den levande kroppen" där hon lyfter fram kroppens dubbelhet (å ena sidan ett ting bland andra och å andra sidan något som ser, hör och känner tingen) och samtidigt kroppens enhet (att dessa två sidor samexisterar och är oskiljaktiga från varandra). Samspelet mellan kroppens enhet och dubbelhet är en förutsättning för förmågan till självreflektion. Kroppen är en konstitutiv del av subjektet och det innebär att kroppens inverkan på tänkandet måste, även från ett filosofiskt perspektiv, tas i beaktande. Därmed avfärdas föreställningen att vetenskaplig kunskap förutsätter en distansering från kroppen. Kroppen ses istället som en nödvändig blindfläck för jaget som möjliggör erfandet av de andra objekten.

Denna syn har också implikationer för synen på individens identitet. Kroppen bär mening som ligger bortom individens intentioner men som förmedlas genom dess kropp. Kroppen bär på meningar som föregår den och trots att individen kanske inte identifierar sig med dem utgör de icke desto mindre en aspekt av dess identitet. Katarina Mattson fördjupar sig i denna aspekt av det kroppsliga. Hon reflekterar över samspelet mellan kroppen som symbol och den andres blick i förhållande till den vita kvinnliga kroppen. Mattson menar att de vitas privilegier har förvandlat den vita kroppen till en maktsymbol men att dess ras däremot har varit osynlig. Vita har kunnat gå omkring med känslan att deras kroppar är neutrala och objektiva. De vita kvinnornas roll har varit komplementär i förhållande till de vita männen: de har representerat moderskap, skönhet och nationell enhet och förknippats med välgörenhet och omsorg av behövande. Upprepningen av bilder av vita kvinnor i dessa positioner i den visuella kulturen skapar vad Mattson kallar för kroppslig normativitet vars makteffekter endast kan motverkas om vita kroppar först synliggörs.

De övriga bidragen belyser från olika utgångspunkter frågor om normativitet. Malin

Ah-King undersöker biologiska teorier om naturens könsordning och utmålar alternativa synsätt för en queer biologi; Kristina Eriksson den symboliska motsättningen mellan gravida kroppar och professionella ideal inom läkarkåren; Janne Bromseth hur homosexualitet marginaliseras i samtidens "homotoleranta" skolundervisning. Denise Malmberg pekar på funktionshindrade kvinnors obestämda genusstatus i förhållande till moderskap. Malmberg menar att de sociala och kulturella förväntningarna på moderskap kan bli utmanade och potentiellt omstruktureras i mötet med en kropp som inte kan leva upp till dem och pekar därmed på en potential som knappt blivit artikulera inom feministisk teori. Det mest oväntade inslaget på temat är Maja Larssons artikel om monster i medicin-historiskt perspektiv. Larsson undersöker diskursiva förändringar runt 1700 angående gränserna för den mänskliga kroppen och dess relation till föreställningsvärlden. Till exempel lyfter hon fram den tidigmoderna uppfattningen att moderns föreställningar och sinnestämningar under graviditeten kunde orsaka vanskäpta. Ett monstruöst barn ansågs vittna om moderns begär under befruktningen eller graviditeten, istället för att reproducera faderns gestalt vilket ansågs vara mer naturligt. Ett annat exempel är Johan von Horns enigmatiska berättelse, i en handbok för barmorskor från 1697, om en ettåring han sett som saknade navel och (därför?) varken var pojke eller flicka.

Volymen samlar en mångfald av perspektiv inom ett forskningsområde som internationellt varit livlig under de senaste decennierna. De enskilda bidragen håller generellt god kvalitet och passar utmärkt i undervisningssammanhang.

Edda Manga

Sten Dahlstedt: *Form och funktion. Idéer i Musikhögskolans lärarutbildning 1947–76*. Stockholm: Instant Book AB, 2007. 223 s. ISBN 978-92-7844-732-9, häftad.

Frågeställningar om förändring hör till de intressanta i en utbildningshistorisk studie. Varför har en utbildning en specifik form vid en given tid och på vilket sätt förändras den? Inom projektet "Musiklärarutbildning i historiskt perspektiv" har Sten Dahlstedt publicerat en delstudie som fokuserar på just förändringsprocesser. Dessa rör mer specifikt

musiklärarutbildningen vid Musikhögskolan i Stockholm. Undersökningen relateras på så sätt till en befintlig och, som det visar sig, trögrörlig institutions förändring. Översiktligt, detaljrikt och samtidigt fördjupande knyts musikens särart till den större samhällsomvandlingen årtiondena runt 1900-talets mitt.

Hur lotsas då läsaren genom detta vida område? Som metod använder Dahlstedt en strukturerande tematik knuten till de fyra begreppen: *institution, material, form* och *funktion*. En fördel med det tematiska tillvägagångssättet blir att utvecklingens komplexitet tydliggörs. De förhållandevis vida begreppen institution och funktion signalerar båda en relation till det omgivande samhället. Det är också de avsnitten som bredast belyser musikfrågan i det vidare sammanhang som exempelvis utbildningsväsendets framväxande organisering utgjorde. Däremot har begreppen material och form en mer intern och i viss mening inomkonstnärlig koppling där vi får följa estetiska resonemang av mer djuplodande karaktär. Här kommer också Dahlstedts kunskapsdjup väl till synes. Med begreppens hjälp låter han framställningen pendla mellan frågor som rör själva konstarten musik och problem förknippade med konsten att förmedla denna konst.

Samtidigt som den tudelade betydelsen av begreppet institution inledningsvis reds ut, presenteras de tre institutioner som Dahlstedt behandlar – *utbildning, vetenskap* och *konst*. Under läsningen blir det tydligt att denna treklång inte enbart är väl vald utan även nödvändig för förståelsen av musiklärarutbildningens förändring under 1900-talet. Vad gällde institutionerna utbildning, vetenskap och konst menar Dahlstedt att konstens position i viss mån försvagades, medan utbildning och vetenskap däremot förstärkte sina positioner under den studerade perioden.

Institutionen i sin manifesta form i det här fallet Musikhögskolan, beskrivs knappast förvånande som en konserverande institution. Däri tycks även en betydande del av problemet med förändring ha legat. Musikhögskolan tillhörde den av Gustav III instiftade Kungliga Musikaliska Akademien. Den var, menar Dahlstedt, fortfarande fast i en problematisk "skräliknande korporation" knuten till ett av tidens cirkulerande utbildningsideal. Spänningen fanns mellan Musikhögskolans äldre konstnärs- och utbildningsideal, och ett mer framåtsyftande musikvetenskapligt ideal, rent

faktiskt representerat vid Uppsala universitet. I pedagogiskt hänseende syftade förändringar inom musiklärarutbildningen bland annat till att flytta fokus från den geniale lärarens outtalade förmåga till ett konkret ämnesinnehåll som med specifika metoder var möjligt att lära ut. Att detta skifte låg i linje med nya pedagogiska synsätt och knappast i samklang med synen på musikläraryrket som en reträttplats för "misslyckade" musiker framgår också. Enkelt uttryckt behövde utbildningen av lärare i musik svara mot den utveckling som inte minst framväxande ämnen som pedagogik och psykologi aktualiserat. Ur flera aspekter behandlar Dahlstedt just balansakten att förena hantverksorienterade kunskapsideal med vetenskapliga och metodiska kunskapskrav. Här hade en internationell utblick kunnat ge ytterligare förståelse för den problematiken.

En central källa och utgångspunkt är 1947 års musikutredning som på olika sätt gav impulser till det interna utvecklingsarbetet inom den befintliga musiklärarutbildningen. Utredningen och dess aktörer behandlas som "utsknitt" för mer omfattande förändringsprocesser, samtidigt som också interna frågor synliggörs. Inte alldeles oväntat bestod musikutredningen av manlig expertis. Som representant för den "praktiska musikpedagogiken", återfanns dock även en kvinna. En fråga som följer mig i läsningen är därför om utredningen och i förlängningen musiklärarutbildningen var ett manligt projekt. Vilken betydelse kunde i så fall den manliga dominansen få för det pågående utvecklingsarbetet? Nu beaktas tyvärr inte det genusperspektiv som inledningsvis nämns men därefter släpps.

Samtidigt som frågan om vilka som gavs röst att företräda musiken givetvis fick betydelse, låg incitamenten för musiklärarutbildningens förnyelse också i omgivande samhällsförändringar. Infallsrikt länkas utbildningen till samtida händelseutveckling liksom till den längre historiska kontexten. Svängarna tas ut i de estetiska resonemangen vilka, bör sägas, inte alltid är lättillgängliga. Med musikens särart som studiens självklara riktmärke är *Form och funktion* inspirerande läsning, inte minst när fria associationer kan göras till angränsande konstområden.

Britt-Marie Stryke

C. F. Hornstedt: *Brev från Batavia. En resa till Ostindien 1782–1786*. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis, 2008. 418 s. ISBN 978-951-583-160-6 (Finland) & 978-91-7353-260-0 (Sverige), inb. illustr.

När 25-åriga Clas Fredrik Hornstedt i februari 1783 lämnade Göteborg ombord på ostindiefararen "Drottning Sophia Magdalena" inleddes sista etappen i ett viktigt skede av svensk lärdomshistoria. Hornstedt var den siste av linneanska resenärer. Visserligen gick Linné ur tiden 1778, året efter att Hornstedt blivit inskriven vid akademien. Någon personlig kontakt mellan de två hann aldrig uppstå. Men Hornstedt fick linnelärjungen Carl Peter Thunberg som lärare och kunde som dennes elev följa en linneansk resetradition. Thunberg hade ju under förra årtiondet själv genomfört en omfattande nio-årig peregrination, långt senare beskriven i *Resa uti Europa, Africa, Asia, förrättad åren 1770–1779* (1–4, 1788–93). Efter Hornstedts vistelse där borta iscensattes inga fler forskningsresor. "Kina och Fjärran östern försvann åter bortom horisonten", sammanfattade Sten Lindroth i *Vetenskapsakademiens historia*.

Hornstedt föddes i Linköping i februari 1758. Tolv år gammal inskrevs han i lärdomsskolans första klass i hemstaden och började vid gymnasiet 1774. Vetgirig och dristig genomförde han tillsammans med fyra studentkamrater en lappländsk resa 1780. Färden gick norrut över Umeå, Piteå och vidare in i Lappmarken. Syftet med färden var att samla växter, insekter och fåglar. De två förebilder, i vilkas gamla tasselmarker man trampade, var förstas Olof Rudbeck d.y. och Carl Linnæus. För Hornstedts del fortsatte resan ned genom Finland och vidare till S:t Petersburg. I den ryska huvudstaden ville han studera de rika samlingarna av naturalier och naturligtvis även göra sig hemmastad i olika bibliotek. I november 1781 försvarade han *pro exercitio* dissertationen *Nova Genera Plantarum* med prof. Thunberg som preses och upphovsman till avhandlingen. Kontakten med Thunberg blev för Hornstedt betydelsefull. Thunberg hade efterträtt Carl von Linné d.y. som medicinprofessor 1781. Först hans treåriga forskningsvistelse i Kapstaden och därefter den omtalade resan till Japan, där han som obehörig lyckats slinka med i en holländsk dele-

gation till huvudstaden, hade spött på hans berömmelse. I sin senare utgivna redogörelse för resan berättade Thunberg även om vistelser på Java och Ceylon. Verket uppenbarade sig snart översatt till tyska, holländska, engelska och franska i Europas boklädor.

Någon skildring av motsvarande omfång lyckades aldrig Hornstedt samla sig till. Vad som föreligger i *Brev från Batavia* är i huvudsak i efterhand nedtecknade hågkomster och sammanfattningar av en vistelse som till följd av klimat, sjukdomar och yttre hot blev tämligen kortvarig. Bara 3 av sammanlagt 37 brev är skrivna från Batavia till Thunberg i Uppsala. Flertalet brev skrevs i Nederländerna eller Frankrike åren 1785–86 efter Hornstedts återkomst till Europa. Hornstedts resebeskrivning i brevform finns bevarad i två varianter: den ena återfinns i Carolina rediviva (W 165) och den andra i Svenska litteratursällskapet i Finland arkiv (SLSA 31, Brev). Manuskriptet i Uppsala är ofullständigt: några av de brev som finns bevarade i Helsingfors är borta från samlingen i UUB. Dessutom har Hornstedt själv ändrat, lagt till och omdigerat i Uppsalamanuskriptet, allt i syfte att frambringa en så koherent och flytande text som möjligt.

Den utgåva med Hornstedts *Brev från Batavia* som nu föreligger har utgivits av Christina Granroth under medverkan av Patricia Berg och Maren Jonasson. Historikern Nils Erik Villstrand vid Åbo akademi inleder med en klagörande essä om Hornstedts liv och verksamhet. Christina Granroth behandlar själva färdan till Ostindien. Tillsammans med Kees Rookmaaker genomlyser Granroth därpå Hornstedts insatser som naturvetare i en uppsats under den talande rubriken ”Han var mera egentlig zoolog än botanicus”. Orden är egentligen Jöns Jacob Berzelius, som en gång var Hornstedts elev i Linköping.

Bertil Nordenstam skriver om Hornstedt som botanist och Wolfgang Michel, professor vid Kyushu University i Japan, behandlar ostindieresenärens teckningar och annotationer om japansk läkekonst, där akupunktur och moxabränning skildras. Alla de inledande uppsatserna ger ett gediget intryck, därtill kompletterade antingen med bilder av samtida resenärer eller av Hornstedts penna.

Efter Hornstedts egna resebrev följer kommentarer om hur texten etablerats på basis av manuskriptet, därtill ordförklaringar, person- och sakregister liksom en förteckning av djur och växter som omnämnts i Hornstedts rese-

brev. Som textkritiskt hantverk tycks boken exemplarisk.

Någon alldeles stor reseskildrare var kanske Hornstedt inte. Han återberättar vad han sett från vardagligt folkliv, gatuscener och heminteriörer. Han skriver ned iakttagelser om klimat, månlljus, sjukdomar, religion – vid sidan av de kvickögda noteringarna om fauna och flora. En tropisk feber suger musten ur honom, och han förstår att vistelsen inte kan bli särdeles lång. Sedan hans välgörare Radermacher – rådsherre och preses för Vetenskaps-societeten i Batavia – mördats av den kinesiska besättningen på båten han färdades i ute på Söderhavet, avtog lusten för Hornstedt att bli kvar i Ostindien. Omsättningen av europeer i området var avsevärd, minskningen genom ingrepp av kinesiska djonkbesättningar oräknad.

Hornstedt återvände till Europa med Jakobstadsfartyget ”Concordia”. Med i bagaget förde han ett levande menageri: en orangutang, fyra kameleoner, papegojor, flera arter av markattor, olika turturduvor, landsköldpaddor, en javanesisk ekorre, två exemplar av sällsynta mushjortar. Alla dessa levande var- elser dog under resan. Hornstedt bevarade genom att stoppa upp eller lägga i sprit. Orangutangen sänktes i arraksbrännvin – dess skalle finns att se på Evolutionsmuseet i Uppsala. En annan märkvärdighet som hembragtes var fostret av en javanesisk noshörning – ”ofödd och utskuren”.

Hornstedts naturalier spreds efter hemkomsten till olika samlingar. Som vanligt hade åtskilligt farit illa av resan: smådjur av olika slag gick hårt åt uppstoppade kreatur under väntan i utskeppningshamn och ombord på skepp.

Trots sin duktighet gjorde Hornstedt efter återvändandet inte någon alldeles lysande karriär. Innan han hösten 1786 anlände till Uppsala, hade han i september samma år promoverats till medicine doktor i Greifswald. Året därpå invaldes han i Vetenskapsakademien och blev legitimerad läkare genom att upptagas i Collegium medicum. Eftersom Anders Sparrman ville ut på nya resor, fick Hornstedt rycka in som intendent för Vetenskapsakademins naturaliekabinett. Han fullbordade i två foliovolymen en katalog över Akademiens samlingar. Av Gustaf III utlovades han nu tjänsten som intendent för samlingarna på Drottningholm, men glömdes bort och fick i stället se sin gamle studiekamrat Olof Swartz besätta tjänsten. För egen del hade han att

återvända till Linköping, varefter han utnämns till lektor i medicin och naturalhistoria vid gymnasiet. Han vantrivdes dock och ville göra något annat. I november 1796 utnämndes han till medicus vid arméns flottbas Sveaborg. I slutet av 1780-talet hade han vistats på örlogsbasen, och som läkare då upplevt bägge slagen vid Svensksund. Med kommandanten Carl Olof Cronstedt upprättade han goda kontakter, men alla som läst sin Runeberg vet ju hur detta äventyr slutade. När Sveaborg uppgavs 1808 fördes Hornstedt till S:t Petersburg som krigsfånge. Han gick nu i rysk tjänst och tilldelades 1809 titeln ”hovråd”. Han avled samma år 51 år gammal.

Brev från Batavia bildar epilög i en viktig del av svensk naturalhistoria. Hornstedt själv var en outtröttlig arbetare för vetenskapens sak. Hans resebrev ger en bra sammanfattning av en hedervärd insats i kunskapandets tjänst.

Olof Hägerstrand

Katarina Leppänen & Mikela Lundahl (red.): *Kanon ifrågasatt. Kanoniseringsprocesser och makten över vetandet*. Uppsala: Gidlunds 2009. 272 s. ISBN 978-91-7844-761-9, häftad.

Hur många diskussioner har inte förts om hur innehållet i idéhistoriens grundkurser skulle kunna förändras för att få en större representativitet? Från Umeå till Lund har lärarkollegier frågat sig hur till exempel fler idéhistoriskt intressanta kvinnor ska kunna få en plats givet kursens totala sidantal. Svaret brukar bli att det inte går att plocka in kvinnor för då måste några gubbar ut – och vilka skulle det vara? Dessa diskussioner är tröstlösa och borde istället för att addera en och annan kvinnlig tänkare handla om hur vi ska *förhålla* oss till kanon i undervisningen.

Frågan hur ska vi förmedla kanon till studenterna och få dem att aktivt reflektera över och omtolka idéhistoriens innehåll är relevantare än addition av frånvarande tänkare, enligt idé- och lärdomsantikerna Katarina Leppänen och Mikela Lundahl. De har tillsammans med flera kolleger genomfört ett projekt som ifrågasatt kanon ur olika synvinklar och har nu redigerat erfarenheterna till en viktig bok: *Kanon ifrågasatt*. Att boken bottenar i ett projekt vid lärosätet i Göteborg förklarar delvis vilka som bidragit med texter fastän andra

kanonkritiker finns att tillgå. Antologin har sin givna plats bredvid antologierna *Vad är idéhistoria. Perspektiv på ämnet under sextio år* (1994), *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under 75 år* respektive *Idéhistoriens egenart. Teori och metodproblem* (1994).

Kanon ifrågasatt är inget mindre än ett smörgåsbord för kanonkritiska lärare (dock kan inte samtliga författare diskuteras på detta utrymme). I Mikela Lundahls bidrag ”Kanon och demokrati” ryms övergripande diskussioner om kanons existensberättigande och inte minst frågas med vilka normer och värderingar kanoniserings- respektive utslutningsprocesser äger rum och i vilken historisk kontext. Hon lyfter exempelvis fram möjligheten att analysera Hegels berömda text om herre och träl mot bakgrunden av de samtida slavupproren på Haiti.

Katarina Leppänen diskuterar hur den traditionella idéhistoriska undervisningen av kanon kan komma ikapp den mer samtida idéhistoriska forskningen där genusperspektiv och postkoloniala perspektiv betraktas som viktiga infallsvinklar. Diskussionen är viktig för de lärare som inte vill reproducera sociala hierarkier och borde vara obligatorisk läsning.

Bidragen i *Kanon ifrågasatt* lotsar samtidigt läsaren runt bland möjligheter att utmana litteraturlistornas tillkortakommande utan att textmassan sväller. Intressant här är Klas Grinnells text om synen på islamisk filosofi i västerländsk idéhistoria. I nyare filosofiska översiktsverk (till exempel Svante Nordins) reproduceras föreställningar av tänkare som Hegel eller Gadamer, att den islamiska filosofin endast är intressant som förmedlare av Aristoteles – inte i sin egen rätt eller som faktisk levande del av den västerländska traditionen.

Gro Hanne Aas bidrag handlar om den litterära debatt som rasade under perioden 1400 till slutet av 1700-talet. En debatt lika viktig som frågan om jordens eller universums form och som väl kan styra den idéhistoriska presentationen av kanoniserade tänkare i genusmatematisk riktning. ”La querelles des femmes – tvisten om kvinnorna eller kvinnornas tvist” är benämningen på debatten om förhållandet mellan kvinnor och män liksom om kvinnors status i samhället. Debatten fördes i flera tusen publikationer, på många olika språk och i olika befolkningsgrupper. Förutom att debatten låter namn, texter, frågeställningar och många olika sammanhang dyka upp i under-

visningen kan dess röda tråd också nystas när politisk idéhistoria reds ut. Eftersom redan kanoniserade tänkare – som Kant – förhöll sig till debatten ger den röda tråden även möjligheter att nytolka texter med klassikerstatus.

Stéphane van Damme som forskar i modern fransk historia skriver om hur kanon kan skapas genom att studera Descartes spridda texters väg till en samling. Här var många samtida aktörer med egna intressen involverade. Filosofihistorikern Sarah Hutton gör en djupdykning i spänningen mellan Cambridgekretsens nyplatonism och Lockes upplysning i sin undersökning av en av filosofihistoriens bisatser, lady Masham, mer känd som Ralph Cudworths dotter.

Boken är rik på namn, årtal, händelser, debatter och boktitlar men tyvärr saknas ett index. Det försvårar mitt behov att kolla och jämföra vilka texter och referenser som används mest frekvent av dessa kanonkritiker – och vilka som saknas! Här hade det därför också varit bra med en litteraturlista efter varje bidrag. Nu finns fullständiga litteraturreferenser med vid första förekomsten i fotnoten och jag blåddrar fram och tillbaka för att hitta bland titlarna. Någon överblick får jag inte.

Mest stör detta vid läsningen av Thomas Karlsruhs text som börjar bra med den amerikanska debatten av kanon under 1980-talet och dess efterspel, men slirar betänkligt i en slutdiskussion med få referenser till den utlovade svenska debatten. Åsikter från amerikanska höger, vänster och liberala tryckare uppmärksammas, men är texterna lästa i original eller i översikt om debatten? En text av feministen Paula Rothenberg får representera feminister och relativister. Relativismen är inte problematisk i sig, menar författaren i en diskussion där han blandar ihop identitet med erfarenhet, det är ”lättköpt relativism” som är farlig anser han, utan att ge några konkreta exempel (256). Istället använder Karlsruh en höger- respektive en liberal kanonförsvarare som källor för att i förminskande ordalag generalisera ”vissa typer” av etniska grupper och kvinnors kanonkritik som behov att ”rekonstruera det förflutna utifrån samtidens önskemål” (264).

Karlsruhs text har tidigare publicerats i *Psykoanalytisk tidskrift* och för att förtjäna en plats i denna antologi borde författaren ha läst de andra bidragen och i en nyskriven artikel uppmanats förhålla sig till några rele-

vanta tankegångar som presenteras i denna bok. Den anmärkningen ska ses som ett utmärkt betyg på många av bidragen i *Kanon ifrågasatt. Kanoniseringsprocesser och makten över vetandet*.

Pia Laskar

Björn Löwendahl: *Sino-Western relations. Conceptions of China, cultural influences and the development of sinology. Disclosed in Western printed books 1477–1877. The catalogue of the Löwendahl-von der Burg Collection*. Hua Hin: The Elephant Press 2008. Vol. I xli+264 s. ISBN 978-974-9898-33-8, Vol. II 374 s. ISBN 978-974-9898-34-5, inb. box ill.

Jag har svårt tänka mig att någon numera skulle våga skriva något om västerländska förbindelser med Kina före år 1877 utan att först konsultera detta magnifika verk. Som framgår av titeln är dessa två vackra volymer en bibliografi, men dess användningsområde är vidare än beteckningen vanligtvis brukar ange. Författaren skriver i sin introduktion:

”The primary purpose of the catalogue is to list the books in the collection in order to indicate the presence of copies of often rare books. The catalogue may also serve as a guide to the secondary literature, and not least to the existence of literature not known to be relevant to our subject. It contains preliminary collations of the books and bibliographic notes, as well as notes about the contents, and may also be used to chart the spread of printing of books about China and also the diffusion and transmission of texts about China throughout Europe.”

Författaren har valt att presentera böckerna i kronologisk ordning, vilket gör att man kan skapa sig en bild av hur kunskapen om Kina i västerlandet växer under århundradena. Tack vare de ibland ganska omfattrika noterna om böckernas författare, deras tillkomsthistoria och innehåll blir de två volymerna ett vademecum för den som intresserar sig för hur västerlandet gradvis får en allt solidare kunskap om olika aspekter av Kina.

Mot slutet av 1500-talet kommer den första ”bästsäljaren” om Kina skriven av Juan González de Mendoza. Den översattes till sju europeiska språk och fortsatte att översättas och utges fram till 1674 men då hade dess plats först intagits av Nicolas Trigaults *De christiana expeditione apud sinas* 1615 och sedan av

Martino Martinis *De bello tartarico* från 1654. Den västerländska litteraturen om Kina kom snart att domineras av europeiska missionärer, i första hand jesuiter som med växlande framgång etablerade sig i landet.

I Löwendahls notater kring böckerna möter vi ett stort antal intressanta uppgifter, inte minst av typen ”för första gången”: när nämns te, var hittar vi de första diskussionerna kring kinesisk vetenskap, när kommer det en seriös analys av det kinesiska språket, för att ta några exempel. Här möter vi också ett antal fascinerande gestalter av vilka några är svenskar.

Det mest bisarra livsödet får väl Fredrik Coyets anses vara. Han är representerad i Löwendahls bibliografi med en försvarsskrift från 1675 vars långa titel på holländska jag ska bespara läsaren. Coyet var köpman, tog tjänst hos det holländska Ostindiska kompaniet, blev föreståndare för kompaniets faktori vid Nagasaki och utnämndes 1656 till ståt-hållare för kompaniets fästning Zelandia på Formosa. Fästningen anfölls av den kinesiske äventyraren Koxinga, Coyet bönföll om hjälp från Batavia, men blev 1662 tvungen att kapitulera för kineserna. Holländarna ansåg att det var Coyets fel att Formosa för alltid förlorades till Kina och han förvisades till en liten ö där han förblev till dess Karl XI och prinsen av Oranien lyckades få honom frigiven 1674.

Ett något mindre äventyrligt levnadsöde dyker upp hos Löwendahl eftersom linköpingssonen Anders Ljungstedt 1832 utgav den första seriösa historiken och beskrivningen av den portugisiska kolonin Macao inte långt ifrån Hong Kong. Ljungstedt kom till Kanton efter en del år i Ryssland som informator och tolk, såsom anställd vid det Ostindiska kompaniet, men övergick till privat affärsverksamhet och flyttade till Macao. Han utnämndes sedermera till generalkonsul. Delar av sin betydande förmögenhet donerade han till sin hemstad för att man där skulle inrätta en icke avgiftsbelagd yrkesskola.

Själva begreppet ”bibliografi” har något snustorrt och kalenderbitarvänligt över sig. Den som bläddrar i Björn Löwendahls imponerande arbete kommer att upptäcka att så inte alltid är fallet.

Per Sörbom

Anders Ollfors: *August Strindberg och den grekisk-romerska antiken*. Sävedalen: Paul Åström förlag, 2007. 363 s. ISBN 978-91-7081-230-9, inb.

Strindberg var inte bara uppbrott och modernitet. Hans världsbild hämtade näring från rottrådar djupt nere i antikens mylla. Om detta har Anders Ollfors gjort en omfattande utredning, där Titanens diktverk och korrespondens tröskats på antika referenser. Som det mesta i fråga om Strindberg är bilden inte entydig. Auktoritetsuppror skär sig mot bildningshunger, modernitet mot klassicerande ideal.

1872 skrev den 23-årige författaren två uppsatser i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* under rubriken ”Latin eller svenska?”. Med satirisk skärpa berättade skribenten om sina erfarenheter av mångåriga läroverksstudier i latin och grekiska. Någon glädje av vad han tvungits inhämta hade han inte. Den andra artikeln i *GHT* mynnade ut i det förslaget att latinet som skolspråk borde bytas ut mot fornisländskan. Senare – i volymen *I Röda rummet* – återtogs förslaget att införa isländska som studiespråk. Återkommande är Strindbergs skildringar av sin bildningsgång är kritiken av det tvångsmässigt påförda latinet. Han raljerar i olika sammanhang över bisarra översättningar av romarspråket till svenska och ondgör sig över satsbildningen hos bland annat Cicero. När han i mars 1884 avlagt sitt livs enda besök i Rom skrevs artikeln ”Rom på en dag” (publicerad i *Tryckt och otryckt* III, 1891). Forum Romanus kallas här ”en ganska vacker grop, litet skräpig bara!” Framme vid Colosseum demonstrerar han sin likgiltighet genom att först inte ens vilja stiga ur droskan. Så sker dock och väl inne i amfiteatern sammanfattar han sitt intryck: ”ganska storartat, men jag föredrar fotografierna”. Han anstränger sig än en gång att spela rollen av fräck buspojke.

Ändå hette ett av hans tidigaste dramer *I Rom* (1870). Det handlade visserligen om den danske skulptören Bertel Thorvaldsen (1770–1844), men just denne var ju i hög grad antikimiterande i sin konst. Enaktaren hade uppförts på Dramaten, något som skaffat den 21-årige diktaren ett visst rykte. Därutöver hade han – påverkad av Viktor Rydbergs antikdyrkan – skrivit ett drama med antiken som spelplats: *Hermione* (1871).

Av Ollfors genomgång av Strindbergs texter

fråmgår, att både latinska och grekiska uttryck förekommer ymnigt i vad som frambragtes ur diktarens penna. I samband med 60-årsdagen 1909 intervjuades han i *Bonniers Månads-häften* i januari. Han fick då frågan vilka författare (klassiska och moderna) som gjort intryck på honom. Strindberg svarade: "Av de klassiska författarna i skolan tyckte jag endast om Ovidius. Han var poeten, och jag njöt av välljudet till och med i det främmande språket: *Regia solis erat sublimibus alta columnis* [Solgudens konungaborg stod stolt på höga kolonner] glömmet jag aldrig. Horatius' små kupletter togo sig bra ut på tryck, men det var bara prosa. Homerus var tråkig, och Virgilius litet drägligare." Eftervärlden har anledning att förvånas över den njugga bedömningen av Horatius och Homeros.

Ollfors har kammat Strindbergs *œuvre* på antika ord och uttryck. Resultaten presenteras i skilda kapitel för brev och skönlitteratur. För diktaren är naturligtvis språket som uttrycksmedel av yttersta intresse. Men Strindberg gick längre: han ägnade avsevärd tid åt att söka bevis för övertygelsen han skaffat sig – nästan alltid utan djupare kunskaper och vetenskaplig grund. Också här yttrade sig den oppositionelle buspojken. Han var bland annat övertygad om att hebreiskan var besläktad med latinet, grekiskan, sanskrit och de germanska språken. Dristig och påhittig som alltid publicerade han sina rön och funderingar 1911 i *Världs-språkens rötter*.

Som klassiskt skolad filolog kan Ollfors gå till rätta med Strindbergs bisarra uppfattningar inom språkvetenskapen. Han gör detta med vänligt överseende och vinnligger sig i första han om sakliga utredningar beträffande ordalydelser och etymologier. Ollfors översätter, kommenterar, korrigerar när diktaren huggit i sten. I ett särskilt kapitel utreder han den grekisk-romerska gudavärlden i Strindbergs diktning. I bokens näst sista kapitel noterar han förekomsten av olika slags antika personligheter i Strindbergs verk – författare, konstnärer, statsmän. Det avslutande kapitlet utgörs av en resonerande bibliografi inom bokens ämnesområde

Ollfors lärorika och läsvärda bok kan studeras från pärm till pärm likaväl som den kan användas som uppslagsbok. Den bör inte saknas på någon litteraturvetares hylla – lika litet som på någon annan Strindbergläsares. Även om Titanen ville befria sig från mycket av den antika lärdom han under skolgången tvangs

inhämta, är det märkvärdigt att se hur djupt inom honom denna kunskap satt. Strindberg skulle inte försumma att utnyttja den genom att citera, referera, anspela, stoltsera – samtidigt som han i sin självtagna roll som upprorsman likmätigt inte försummade att med jämna mellanrum bita den marmorhand som antiken räckte ut. I *En blå bok* I skrev han likväl: "jag är kristen människa betyder: jag är romersk medborgare".

Olof Hägerstrand

Brian P. Owensby: *Empire of law and Indian justice in colonial Mexico*. Stanford: Stanford University Press, 2008. x + 379 s, ISBN 978-0-8047-5863-5, Inb.

Sextonhundralets Latinamerika beskrivs ibland som ett moget kolonialt samhälle. I centrala Mexiko och Peru levde en förhållandevis stor spansk befolkning. Koloniala institutioner som kyrka, universitet och domstolar var sedan länge etablerade. I andra delar av det område som vi idag kallar Latinamerika var den koloniala närvaron begränsad till enskilda kolonister eller missionärer. Trots den massdöd i epidemier som följde på erövringen var fortfarande den största delen av befolkningen i sextonhundralets Mexiko "indianer", ett kolonialt begrepp som inkapslade språkligt och kulturellt mångfacetterade grupper. En demografisk nadir nåddes i mitten av sextonhundralet och skatterna och arbetsbördan för dem som överlevt blev allt hårdare. I de centrala delarna av Mexiko var storskaliga våldsamma uppror mot den koloniala makten sällsynta. Istället inriktades motståndet på aspekter av kolonialsystemet genom en lågintensiv juridisk krigföring.

Den spanska koloniallagstiftningen byggde på en stor mängd dekret som de spanska regenterna stiftade under seklernas lopp. Eftersom dessa dekret ofta riktades till enskilda personer eller grupper och rörde enskilda omständigheter blev resultatet ett mycket komplext rättsligt system, där såväl lokala undantag som särskilda juridiktioner invercade. Mycket har skrivits om de juridiska debatterna om den spanska kronans rätt till de erövrade områdena. Den formella koloniallagstiftningen är också väl utforskad. Speciellt gäller detta *Recopilación de Leyes de las Indias* (1681), som var ett försök att sammanställa den spretande lagstiftningen. Betydligt

mindre känd är lagens tillämpning och i synnerhet den inhemska befolkningens aktiva bruk av det koloniala rättssystemet.

Juristen och historikern Brian P. Owensbys *Empire of Law and Indian Justice in Colonial Mexico* är därför ett viktigt bidrag. Enligt honom var inte den spanska koloniallagstiftningen en självständig och rationell utveckling av formella regler. Den formades i stället genom en ständig kamp om lagens mening i mötet mellan de mäktiga och de inte så mäktiga i konkreta rättsliga processer. Owensbys huvudkällor är rättsfall som behandlades av Juzgado General de los Indios, en specialdomstol med säte i Mexico City som hade till uppgift att lösa rättsliga tvister indianer emellan, men som framförallt behandlade anklagelser som indianer riktade mot icke-indianer. Det är huvudsakligen en rättslig genre som intresserar Owensby: *peticiones de amparo*. Dessa var formella anklagelser som skrevs av juridiska ombud i närvaro av representanter för indianska byråd, vilka rest till Mexico City för att söka kungligt skydd (*amparo*). I det mexikanska nationalarkivet har författaren lyckats lokalisera över 2000 sådana skrivelser daterade mellan 1590, då domstolen grundades, och 1700, då dess betydelse redan hade minskat betydligt. Cirka 400 av dessa skrivelser från ett något förlängt sextonhund-ratal blir föremål för närläsning och närmare analys.

De texter Owensby behandlar är på intet sätt oproblematiske vägar till det som brukar kallas de subalternas röster. Dokumenten skapades i samspråk mellan de indianska kåranden och deras spanska juridiska ombud. Med få undantag rör det sig dessutom om dokument på spanska, även om det också förekommer texter på nahuatl, det största av de mesoamerikanska språk som talades i centrala Mexiko. Petitionererna var alltså i regel översatta och alltid förmedlade texter som skrevs inom en juridisk genre med många fasta formuleringar och uttryck. Trots detta fanns det plats för individuella variationer. I sin studie av petitionererna kombinerar Owensby presentationer av enskilda fall med ett sökande efter vanligen återkommande retoriska figurer.

Den spanska civila och kyrkliga lagstiftningen inkluderade indianerna i gruppen *gente miserable*, ett begrepp som kan förstås som fattiga, svaga eller olyckliga människor. De tillförsäkrades särskilda privilegier och enligt lagen skulle de kunna räkna med speciellt stöd

från kungen. I petitionerna finns mycket ofta hänvisningar till denna status. Genom sina skrivelser hoppades de indianska representanterna få kungligt skydd mot de ”mäktiga händer” (*manos poderosas*) som från alla håll försökte utnyttja dem. Handmetaforen användes framförallt om spanjorer som ville lägga beslag på land som indianerna hade brukat ”sedan urminnes tider”. Att bevisa äganderätt till land var komplicerat, så obrutet brukande betonades istället. Till skillnad från de indianska grupperna ansågs dessa spanjorer inte tänka på det allmänna bästa (*bien común*) utan bara på sitt eget.

Landfrågorna dominerade skrivelserna mellan 1590 och 1630, men under återstoden av seklet blev andra teman mer frekventa. Petitionererna handlade då framför allt om den inhemska befolkningens rätt till frihet (*libertad*). Inom ett kolonialt, hierarkiskt system handlade det inte om rätten till någon oinskränkt frihet, utan om det som Owensby kallar en kolonial frihet, det vill säga att slippa alltför godtyckliga angrepp från enskilda spanjorer och andra grupper. Ett hot mot denna frihet var spanjorerens oinskränkta utnyttjande av indianer som arbetskraft. Många av petitionerna pekade på att spanjorerna betraktade indianerna som slavar och inte som fria undersåtar till kungen. Rättigheten att välja sina egna lokala styresmän och domare utan inblandning från spanjorer eller andra grupper var också ett ofta återkommande ämne.

Jag har några kritiska anmärkningar. En sådan rör författarens bruk av ort- och personnamn när han refererar de konkreta fallen. Liksom den dåtida svenskan var den spanska sextonhundratsortografin synnerligen vildvuxen. Eftersom författaren genomgående använder originaldokumentens stavning innebär det att samma ortnamn på till exempel nahuatl, zapotekiska eller otomí ofta återges på flera olika sätt. Det är därför inte alltid lätt att förstå vilken plats som avses. Detta gäller i någon mån också personnamnen. Dessa anmärkningar påverkar på intet sätt mitt positiva helhetsintryck av boken, som är ett viktigt bidrag till forskningen om kolonialtidens Latinamerika, men som också med fördel kan läsas av (idé)historiker och rättshistoriker utanför amerikanisternas skara.

Magnus Lundberg

Johan Östling: *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis, 2008. 392 s. ISBN 978-91-7353-279-2, inb.

Historikern Johan Östlings avhandling *Nazismens sensmoral* handlar om hur erfarenheterna av nazismen förändrade det politisk-ideologiska landskapet i Sverige under åren direkt efter andra världskriget 1945–1950. Fokus ligger dock snarare på kultur- och idédebatten i vid mening än den snävare politiska sfären. Eller annorlunda uttryckt: de offentliga arenor som dominerades av Herbert Tingsten och Ingemar Hedenius, snarare än av Tage Erlander och Per Albin Hansson. Den tes som löper som en röd tråd genom hela avhandlingen är att en uppsättning ”1945 års idéer” präglade av upplysning, rationalism och kulturradikalism erövrade hegemoni i Sverige efter kriget och trängde ut en rad konkurrerande alternativ på grund av erfarenheterna av nazismen.

Undersökningen inleds med två kapitel med en mer teoretiskt reflexiv, historiografisk och begreppshistoriskt utredande karaktär. Därefter följer fyra kapitel som består av en rad empiriska idéhistoriska undersökningar, men där den övergripande analysen också gradvis fördjupas. I kapitel 3 ligger fokus på de mest omedelbara reaktionerna på nazismen vid fredsslutet. Östling skildrar här hur en rad personer i den svenska offentligheten i olika grad stigmatiserades genom mer eller mindre tydliga associationer med nazismen.

Östlings syfte här är att visa att denna stigmatisering sträckte sig långt utöver brännmärkningen av öppna sympatisörer som Per Engdahl, Annie Åkerhielm och Rutger Essén. I den vidare associationsfären fanns till exempel namn som Fredrik Böök, Zarah Leander och Sven Hedin, vilka aldrig helt och hållet stängdes ute från offentliga arenan och kunde fortsätta sin professionella gärning, men som fick retirera in i en (till synes) opolitisk sfär. Fredrik Böök behandlades till exempel även efter kriget oftast med respekt som litteraturkritiker, medan hans försök att förklara sitt politiska agerande under kriget fick honom att löpa gatlopp i den svenska pressen. Men Östling menar också att denna stigmatisering indirekt drabbade en lång rad svenska intellektuella som i flera fall varit uttalade antinazister, men som dömdes enbart i kraft av associationerna med en tysk kultursfär (idealism, konservatism, romantik och så vidare).

I kapitel 4 undersöks den nazistiska erfarenhetens genomslag inom skolan och rätten, två normativa områden som på ett mycket tydligt sätt ger uttryck för en modern stats bärande värden och där idéer omsätts i en konkret praxis. Här visar Östling på en förskjutning från uppfattningen om skolans roll som garant för en kristen livssyn, nationella värden och klassisk bildning i 1940 års skolkommission till en uppfattning om skolans roll som föreställare av förnuftiga och självständigt tänkande demokratiska individer i 1946 års skolkommission. I den svenska rättsdebatten som under en rad decennier präglats av en rättspositivism i Axel Hägerströms efterföljd märktes ett nyväckt intresse för naturrätt. Behovet av att insistera på en uppsättning naturgivna och okränkbara mänskliga fri- och rättigheter i skuggan av de nazistiska erfarenheterna tedde sig akut i det unga efterkrigstida Tyskland, och gick inte att omedelbart ignorera ens i den svenska debatten, även om intresset var tillfälligt, hastigt uppflammande och snart tonade ut.

I kapitel 5 undersöks kulturdebatten i snävare mening; Barbro Alving, Stig Dagermans och Victor Vindes skildringar av ett sönderlaget efterkrigstyskland; mottagandet av den tyska efterkrigslitteraturen i svensk press; reaktionerna på Hermann Hesses nobelpris 1946 och på Thomas Manns sista roman *Doktor Faustus* 1947, för att nämna några exempel.

Nazismens sensmoral är en bok med både förtjänster och svagheter. Till förtjänsterna hör det angelägna i själva ämnet, ett ämne som många har åsikter om men som genomgående behandlats alltför svepande och osystematiskt tidigare. Till förtjänsterna hör också den reflekterande historieteoretiska ansatsen i anslutning till framför allt Reinhart Koselleck. Avhandlingen är vidare hälsosamt befriad från det närsynta psykologiserande styrt av författarnas egna hågkomster, sympatier och antipatier som präglat mycket av tidigare litteratur om tidens stora män som Tingsten, Böök och Hedenius. Till skillnad från tidigare forskning som ofta utgått ifrån ett alltför förenklat och oreflekterat modernitetsbegrepp, där modernitet i stort sett är liktydig med liberal demokrati eller socialdemokrati, insisterar Östling på ett mycket vidare modernitetsbegrepp där även nazismen läses som just ett modernt fenomen snarare än en atavism, ett tillfälligt historiskt snedsteg i ett pågående upplysnings-

projekt. Jag håller helt med Östling på denna punkt. Östling visar också på ett elegant och slående sätt hur den tidiga efterkrigstiden 1945–50 så att säga raderats ut ur tidigare historieskrivning, klämd mellan ett krisernas 1930-tal och ett framstegsoptimismens 1950-tal (se till exempel Tore Frängsmyrs *Svensk idéhistoria* (2000) eller Leif Lewins *Planhushållningsdebatten* (1967)). Det är uppenbart att vi här har att göra med en tid som inte riktigt passar in i den stora berättelsen om Sverige. Till guldkornen hör även några av de specifika empiriska fallstudierna som jag ska återkomma till.

Men avhandlingen tyngs också av ett övergripande problem: Östling pressar sin tes alldeles för hårt. I detta ligger en alltför stark vilja att läsa in enhetlighet och konsensus i ett alldeles för stort, spretigt och motsägelsefullt material. Östling talar genomgående om *den* svenska erfarenheten, om *den* nazistiska erfarenheten och om en samling 1945 års idéer i bestämd form singularis, medan materialet snarare ger vid handen att det var ett universum av skilda och ofta konkurrerande erfarenheter och idéer det handlade om. Östling motiverar heller aldrig sina avgränsningar eller urvalsprinciper med mer än ett *Mut zur Lücke* ("mod att välja bort"), och att låta sig styras av de historiska problemen. Han förklarar dock aldrig vad som valts bort eller varför. Detta leder till en rad problem i de enskilda analyserna som flera gånger blir alltför kategoriska och schematiska.

Undersökningsobjektets oöverskådliga storlek – svenska erfarenheter av nazismen – tycks ha lett till att Östling fått luta sig för mycket mot tidigare forskning. Östlings Tingsten framstår i hög grad som Alf W Johanssons Tingsten; Bök som Svante Nordins Bök; Sten Selander som Martin Kyhlhammars Selander, och så vidare. Ofta får några få exempel leda fram till mycket generaliserande och ibland direkt felaktiga slutsatser. Östling hävdar till exempel att den modernitetskritiska kristna tolkningen av nazismen inte hade någon betydelse i Sverige, trots att skribenter som Alf Ahlberg, en rad biskopar, tidskrifter som *Vår Lösen*, *Svenska Dagbladet* och *Svenska Morgonbladet* ständigt hävdade just denna tolkning, till exempel i tro och vetande-debatten 1948–49.

De analytiska begreppen "1945 års idéer" och "1945 års män" som Östling hämtat från Svante Nordin och som är tänkt att ringa in

en åsiktsgemenskap i Sverige efter kriget är problematiska på samma sätt. 1945 års idéer sägs innefatta tron på modernism, rationalism, upplysning och demokrati. Vad som kommer bort här är konfliktperspektivet, den koselleckska insikten att innebörden i dessa begrepp är satt under ständig kamp. De laddas med olika innebörder beroende på talare, sammanhang och i vilket historiskt narrativ de skrivs in. Demokrati betydde till exempel olika saker för ärkefienderna Karl Vennberg och Herbert Tingsten, vilket inte minst blev tydligt i debatten om tredje ståndpunkten och det kalla kriget. Ändå kategoriseras de båda hos Östling som ledande representanter för 1945 års män, samtidigt som Alf Ahlberg – som väsentligen stod på Tingstens sida i debatten om kalla kriget – pekas ut som en av dem som stötts ut och stigmatiserats. Vem var det egentligen som hade hegemoni här? Vad som också kommer bort i avhandlingen är en annan genomgripande erfarenhet som var tätt sammanvävd med den nazistiska erfarenheten och i hög präglade den tidiga efterkrigstiden och förväntningarna på framtiden: erfarenheterna av stalinismen.

Jag håller inte heller med om Östlings slutsats att erfarenheterna av nazismen gjorde Sverige till ett "i eminent grad" framtidsinriktat land, och att det inte fanns något behov att återvända till förflutna ideal. Varför åkallades då ständigt "Upplysningen" och "1789 års idéer" som uppfordrande ideal i debatten? Vad det var frågan om här var snarare en omhistorisering – kanoniseringen av en alternativ tradition – än en avhistorisering där man på ett enkelt sätt lämnade det förflutna bakom sig.

Dessa invändningar till trots ska framhållas att avhandlingen rymmer en rad utmärkta partier och enskilda undersökningar. Utöver de inledande historiografiska och historieteorietiska avsnitten som behandlats ovan vill jag framför allt lyfta fram några särskilt lyckade fallstudier. Talande nog är Östling som bäst när han tar sig an nytt och mer utforskat material. Greppet att samläsa skolkommissionens arbete med juristernas nyväckta intresse för naturrätten är kreativt och originellt och synliggör på ett övertygande sätt det Östling vill åt: en förändring i erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten som får genomgripande konsekvenser för makten (att fostra och döma). Östlings skildring av den tyskjudiske historikern Erich Wittenbergs öde har samma

förtjänster, även om det här handlar om ett enskilt människoöde i periferin. Skildringen av Wittenberg är ett starkt belägg för att nazismens stigma kunde drabba även judiska antinazister bara i kraft av associationerna med en tysk kultursfär. Wittenbergs enda brott i sammanhanget var en vilja att fria tänkare som Hegel och Fichte från associationer med nazismen. Det räckte för att akademiker som Tingsten, Hedenius och Carl Arvid Hessler skulle slå hans akademiska karriär i spillror.

Skildringen av Thomas Mann i Sverige efter kriget har en liknande suggestiv kvalitet. Här handlade det dock om en i högsta grad upp-buren tysk kulturbärare som besökte Sverige åren före sin död, den sista stora exponenten för en tysk kultur som hade framtiden bakom sig, där hyllningarna också mycket fick karaktären av en vemodig och trevande avskedsföreställning för något som för alltid tycktes ha gått förlorat.

Andrus Ers

Filosofi

James Cavallie: *Spengler i Sverige. Den svenska receptionen av Oswald Spenglers teser om världshistorien och Västerlandets undergång*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2009. 305 s. ISBN 978-91-7224-086-5, inb.

Somliga böcker träffar tiden mitt i *bull's eye*. Värderingar, argument och slutsatser i en text drabbar med så uppfordrande kraft att sinnen sätts i brand. Några entusiasmeras, andra provoceras. Första delen av Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* utkom 1918 och andra delen 1922. Det djupsinniga verket – särskilt dess förra del – gav upphov till eldfängd debatt under mellankrigstiden. Både historiska facktidsskrifter och ambitiösa dagstidningar gav sig i kast med författarens utmanande teser. Nationalsocialismen och kriget 1939–45 tog dock vinden ur seglen för vidlyftiga historiefilosofiska utredningar, och Spenglers namn förekommer idag mest som marginalreferens. Martin Tegens gedigna svenska översättning (1996, 1997) borgar dock för att ingen här hemma som har svårigheter med tyskan behöver avstå från ett hisnande tankespel, där djärva konstruktioner korsas med självväldig historiesyn.

Spengler motsatte sig uppfattningen om historien som linjär utveckling. Sekvensen av olika åldrar – forntid, medeltid, nyare tid et cetera – bröts upp i hans framställning. Kulturer borde tolkas som cykliska förlopp, vart och ett slutet inom sin egen sfär. Sanningsbegreppet var inte universellt utan gällde bara inom den kultur där det etablerats. Påståendet gällde även för de matematiska lagarna. En kultur var att jämföra med en biologisk organism. Den framträdde i stadier av födelse, ungdom, mognad, avtynande, död. Spengler räknade med åtta stora kulturer, varav sju

numera var avsmnade: den fornegyptiska, den babyloniska, den kinesiska, den indiska, den antika, den arabiska, den sydamerikanska. Den för tillfället härskande västerländska ”faustiska” kulturen var den enda nu levande. Skilda kulturer var livkärda. Spengler menade, att nya livskraftiga civilisationer stod på tur. De folk som under hans livstid ännu var underkastade imperialismens ok, kunde mycket väl snart framträda som självständiga kultursfärer – inte minst sedan de tillägnat sig västerländsk vetenskap och till följd av billigare arbetskraft förmådde hävda sig produktionstekniskt.

James Cavallie skildrar i sin bok hur Spenglers idéer har mottagits i Sverige vid olika tidpunkter. År 1924 besökte filosofen Sverige och höll föredrag i både Lund, Göteborg, Stockholm och Uppsala. Vid den tiden var tyska första främmande språk i skolan, och de flesta som skaffat sig högre utbildning kunde utan svårigheter tillgodogöra sig tysk text. Trots *Untergang* ännu inte översatts till svenska lärde ändå många känna författarens historiesyn genom referat eller delöversättningar.

Påfallande är att så få fackhistoriker yttrade sig om Spenglers *magnum opus*. Litteraturhistoriker som Olle Holmberg eller Fredrik Böök, filosofer som Hans Larsson eller John Landquist tog redan i ett tidigt skede ståndpunkt för eller emot. Holmberg som under sitt liv intresserade sig för parapsykologi attraherades uppenbarligen av den klärobskyr Spengler omgav sina slutsatser med. Även Larsson uttryckte i tjugutalets början beundran för perspektiv och sammanfattningar som *Untergang* rymde. Med tanke på Bööks livslänga och oresonliga kärlek till tysk odling bör man inte förvånas över de sympatier han uttryckte för

Spenglers teser. Landquist däremot betraktade Spengler som en bluff, en fingerfärdig häxmätare som med kvasifilosofisk jargong bedrog sin samtid. För skribenter med socialistisk övertygelse framstod Spenglers historiesyn som grundlös. Själva undergångsidéen stred mot den framstegstanke, som socialismen omhuldade. Vissa skribenter utmålade Spengler som pronazist, till exempel. radikalen Axel Strindberg och i senare tid Svante Nordin. Men faktum är, att Spengler redan från national-socialismens framträdande tog klart avstånd från rörelsen. Visserligen ogillade han demokrati, parlamentarism och liberala värden. Men nationalsocialismen tycktes honom minst lika förhatlig. Dessutom hade han några av sina etniska rottrådar inom judenheten. Denna härkomst påpekades med jämna mellanrum i skrivierna om honom, inte minst i samband med Sverigebesöket 1924. En kringssynt statsvetenskapare som Herbert Tingsten kunde i sitt arbete *Demokratiens seger och kris* (1933) slarvigt karakterisera Spengler såsom varande en beundrare av "den primitiva kraften, handlingen, kriget". En sådan bedömning missar väsentliga drag i Spenglers konservatism. En varnande stämna som Hjalmar Söderbergs kunde leverera en betydligt mer insiktsfull bedömning av Spenglers tänkande.

År 1934 – året efter den tyska utgåvan – översattes *Jahre der Entscheidung* till svenska under titeln *Avgörande år*. Svensk publik behövde nu inte nöja sig med referat av den tyske tänkarens idéer utan kunde taga del av ett av hans arbeten i dess helhet. Spengler skildrade rasfrågans utveckling i Tyskland som absurd, men de som bestämt sig för att se honom som en nationalsocialismens markberedare fortsatte oförtrutet sin kampanj. Mer lyhörda analytiker kunde kritisera hans idéer från andra utgångspunkter. Filosofen Alf Nyman betraktade både *Untergang* och *Jahre der Entscheidung* som tungt vägande spådomar – resultat av en snillrik tidsbetraktare.

Inte så få av tidens unga diktare mottog viktiga impulser från Spenglers håll. Tiden var dyster och de militära upprustningarna kastade olycksbådande skuggor. Hos författare som Bertil Malmberg, Harry Martinson, Karin Boye, Eyvind Johnson och Örnulf Tigerstedt tränger ekon från Spenglers undergångsvision igenom.

Spengler dog 56 år gammal 1936. Efter krigsslutet avtog intresset för hans historiefilosofi, men så snart han kom på tal framkal-

lade han känslor – beundran eller avståndstaganden.

Cavallies presentation av hur Spenglers idéer tolkats i Sverige är frukten av ett gediget arbete, där olika texter genomlysts och tolkningar fingraskats. Värdet av denna bok ligger inte bara i den förnämliga presentationen av Spengler och dennes mottagande utan även i den bild av det svenska opinionslandskapet under 1900-talet som träder fram.

Historien kommer sannolikt alltid att locka tänkande människor att fantisera kring händelser, epoker, individer – och med utgångspunkt från erövrade kunskaper urskilja gripbara mönster i gytret av de fragment som ligger strödda bakom samtiden. Vi är så funtade.

Olof Hågerstrand

Bosse Holmqvist: *Till relativismens försvar. Några kapitel ur relativismens historia. Boas, Becker, Mannheim och Fleck*. Stockholm & Stehag: Symposion, 2009. 302 s. ISBN: 978-91-7139-810-9. Mjukband.

Det är angeläget att nyansera diskussionen om relativism och Bosse Holmqvist gör i *Till relativismens försvar* en insats för att göra relativismen och dess företrädare större rättvisa. Boken är samtidigt, som titeln indikerar, ett engagerat försvar för relativismen.

Diskussionen försvåras ofta av frågan om definitionen av relativism. Den relativism som Holmqvist analyserar och försvarar bygger på att alla uppfattningar och måttstockar är betingade och beroende av sin kontext. Motståndaren i boken är framför allt ståndpunkten att det finns absoluta sanningar eller en oberoende, neutral eller absolut position och måttstock utifrån vilken man skulle kunna avgöra vad som är sant eller falskt, bra eller dåligt. Huvuddelen av studien utgörs av en analys av fyra relativistiska tänkare och av hur de hanterade de problem som relativismen ofta sägs leda till: godtycke och oförmåga att kritisera och göra ställningstaganden.

Den tyske antropologen Franz Boas betonade alla kulturfenomens historiska karaktär och alla kulturers lika berättigande, intresserade sig för förståelsen av den enskilda kulturens egenart snarare än det universellt mänskliga och uppfattade olika kulturers begrepp och tanke kategorier som historiskt och kulturellt framvuxna i motsättning till Kants uni-

versellt giltiga förstånds-kategorier. Även kunskap och sanning förstods därmed som kulturbunden. Boas relativism gav uttryck för ett avståndstagande från rasism, föreställningen om den västerländska kulturens överlägsenhet och uppdelningen i civiliserade och ociviliserade. Samtidigt hävdade han antropologins möjlighet till objektiv kunskap om andra kulturer genom att utgå från deras perspektiv.

Den amerikanske historikern Carl Becker, känd för uttrycket ”Everyman his own historian”, vände sig mot idealen om att avbilda ett objektivt förflutet och framhöll att den historiska kunskapen var beroende av syften, frågor, begrepp och framtidsförväntningar som hörde till historikern och dennes tid och att meningsfull, levande historieskrivning borde fungera så. Becker är en av dem som kritiserats för att inte kunna skilja på bättre och sämre berättelser, men han använde en pragmatisk måttstock istället för ett traditionellt sanningsbegrepp: bra historieskrivning motsvarar de behov som ett samhälle och en viss tid har. Att alla värden sågs som tidsbundna hindrade inte Becker från att ta ställning för demokrati och alla människors lika värde och motivera det genom att hänvisa till deras konsekvenser.

Karl Mannheims perspektiv kan ses som en historisering av Kants kunskapssubjekt i kombination med Diltheys världsåskådningsanalys, Nietzsches livsfilosofiska kunskapsyn och marxismens sociologiska ideologikritik. Tänkan-det och kunskapen förstods som ett ”organ för livet”, ett sätt att hantera tillvaron, och var inte bara beskrivande utan gav uttryck för en viljeinriktning. Avsnittet är särskilt intressant för att Mannheims ”relationism” ger den icke-godtyckliga relativismen ett tydligare innehåll. Kunskapens giltighet sågs som situationsberoende, men i förhållande till denna kontext kunde uppfattningar bedömas som korrekta i relation till fakta, som adekvata i relation till en situations intressen, som mer omfattande i relation till olika partikulära ståndpunkter och som fruktbara när det gällde att främja en situations utvecklingsmöjligheter.

Ludwig Fleck, slutligen, såg kunskap som ett uttryck för en viss ”tankestil” och ett ”tankekollektiv”. Han tillbakavisade positivismens föreställning om förutsättningslösa sinnesdata, eftersom observationer av ”objekt” är beroende av frågor, definitioner och avgränsningar gentemot en helhet. Objekten blir möjliga att observera som bestämda objekt först inom

ramen för en tankestil, vilket gör att inte bara föreställningen utan också sanningen om objektet är betingad av tankestilen. Som alternativ till den obetingade sanningen föreslog Fleck att jämföra olika tankestilar och att ”maximera erfarenheten” genom att belysa fenomenen så allsidigt som möjligt.

Mot bakgrund av de fyra tänkarnas relativism diskuterar Holmqvist hållbarheten i vanliga invändningar mot relativismen. Studien visar att relativism inte alls behöver innebära totalt godtycke eller hindra relativister från att ta ställning för vissa värden och att dessa relativister inte var nihilister eller rasister utan förespråkare av demokrati och tolerans.

Diskussionen gör dock inte alltid rättvisa åt kritiken. Försvarsargumenten bygger delvis på att relativismen rent *faktiskt* inte leder till totalt godtycke och att ”relativisterna” *faktiskt* tog ställning i olika frågor, men kritiken har ofta handlat om att relativisten inte på ett *giltigt* sätt skulle kunna kritisera nazismen eller motivera en ståndpunkt framför en annan och samtidigt försvara en radikal relativism. Här kunde skillnaden mellan fakticitet och giltighet gjorts tydligare. Även om ingen explicit försvarar att ”anything goes”, kan det vara en olycklig implikation (inte en konsekvens) av vad ”relativisten” säger i övrigt. Problemet uppkommer genom att det allmänna perspektiv relativisten använder för att underminera absolutistens ”dogmatiska” och ”intoleranta” anspråk samtidigt tenderar att underminera relativistens egna anspråk. Sådana argument bemöts bäst genom att konkretisera ett kontextuellt perspektiv på giltighet som undviker den fallgropen och möjliggör kritik av kontextuella giltighetsanspråk, till exempel i linje med Beckers och Mannheims måttstockar om situationens behov och partikulära ståndpunkters ensidighet. De perspektiven synliggör inte bara rimlighetens kontextbundenhet utan även på vilka grunder en uppfattning kan kritiseras som *orimlig* i relation till kontexten. Kontextuell giltighet har inte nödvändigtvis något med mjuk tolerans att göra.

Holmqvist har skrivit en läsvärd och intressant bok som visar på behovet av att göra relativistiska perspektiv större rättvisa och som också bidrar till detta genom att presentera fyra tänkvärda relativistiska perspektiv. Relativismens kritiker görs inte alltid samma rättvisa. Den som vill kritisera ”relativismen” har icke desto mindre all anledning att först läsa denna studie för att nyansera sin uppfattning,

oavsett om man låter sig övertygas hela vägen av Holmqvists försvar eller ej.

Martin Wiklund

Sven-Eric Liedman, Torbjörn Tännsjö & Dag Westerståhl (red.): *Den svärfångade relativismen. En uppslagsbok*. Stockholm: Thales, 2008. 247 s. ISBN 978-91-7235-069-4, häftad.

Uppdraget var tydligt: relativismen skulle fångas in och oskadliggöras, dess undergrävande och ifrågasättande av Sanningen elimineras – och ordningen återupprättas. Historiker, sociologer och antropologer skulle sättas på plats – av de filosofer som alltid varit för kloka för att lockas av denna förvillelse. Men än en gång har relativismen undflytt sina kritiker, än en gång har försöket att neutralisera den misslyckats.

Föreliggande bok tar sig an uppgiften att vederlägga relativismen i form av ett drygt femtiotal uppslagsord – begrepp, ismer och tänkare – samt en längre inledning. (Den senare saknar författarangivelse, men är gissningsvis redaktörernas verk.) Artiklarna har författats av 18 olika personer, varav somliga är ansvariga för någon enskild, medan andra ligger bakom ett större antal. Till det som behandlas hör olika former av relativism (kulturell, epistemisk, språklig, logisk m.fl.), enskilda begrepp (empirism, holism, paradig, nihilism, skepticism, underbestämning etc.) samt enskilda personer med slagsida åt anglosaxiska filosofer (Davidson, Quine, Goodman, Rorty med flera) även om en del andra också beretts plats (Frazer, Fleck, Butler, Westermarck, et cetera).

Redan vad gäller urvalet kan en del frågor ställas. Det är naturligtvis omöjligt att täcka in alla relevanta begrepp eller personer, särskilt inte i en volym på 250 sidor. Icke desto mindre är det förvånande att exempelvis Otto Neurath och Ludwig Wittgenstein saknas, liksom prominenta relativister som David Bloor eller Barbara Herrnstein Smith. Jag saknar även en diskussion av John Duprés kritik i artikeln om naturliga sorter. (Även de litteraturtips som meddelas har en minst sagt markant och talande slagsida.) Frånvarande uppslagsord är begrepp som historicism, relationism, komunitarianism och subjektivism. Mest anmärkningsvärt är kanske ändå att ett begrepp som genomsyrar volymen och som ofta be-

handlas tämligen oreflekterat och som något mer eller mindre självklart inte förekommer som enskilt uppslagsord: sanning.

Inledningsvis antyds att relativismen är en ungdomssynd som emellertid även förekommer på många håll i den akademiska världen, dock inte bland filosofer, som överlag tycks inse dess orimliga konsekvenser. En given fråga att ställa sig i sammanhanget vore om man talar om samma sak i olika läger, om relativism är samma sak för unga studenter, filosofer och andra humanistiska discipliner. Den frågan ställs emellertid inte, liksom inte heller den i hög grad intressanta kunskaps-sociologiska frågan varför filosofer i gemen är så avvisande gentemot relativiserande tankegångar och kontextualiserande perspektiv.

Överhuvudtaget är det filosofiska karakteristiker av relativism som är på tapeten, det vill säga definitioner av dessamma som hästammar från dess kritiker – och gärna då den enklaste formen av anything-goes. Förutom att det råder en viss oklarhet över vad som egentligen menas med företeelsen, är det slående att ingen tydlig representant för en uttalat relativistisk hållning bjudits in att delta. I stället diskuteras för n-te gången samma avfärdande argument om påstådd godtycklighet, självmotsägelse, oförmåga att kritisera, etc. Det kan tyckas märkligt att en hållning som enligt sina förespråkare betonar uppfattningars kontextuella – historiska och sociala – beroenden av den filosofiska kritiken uppfattas som godtycklig och i avsaknad av alla kriterier. Den typen av filosofisk kritik – av Herrnstein Smith betitlad det ”egalitära felslutet” – förnekar just det som är relativismens själva utgångspunkt, att en neutral plats för jämförelse eller kritik inte är möjlig, utan att alla uttalanden, även relativistens, sker utifrån en viss tid och plats. Följaktligen kan inte relativisten hävda att alla synsätt är lika bra, något som skulle implicera en neutral plats utifrån vilken en sådan jämförelse görs. Men en presentation av Herrnstein Smiths begrepp är lika frånvarande som exempel på det egalitära felslutet är närvarande i de allra flesta texterna i den här volymen. (Här är inte platsen att diskutera andra av kritikers punkter, som den påstådda självmotsägelsen. För det hänvisar jag till den avslutande diskussionen i min *Till relativismens försvar*.)

Något som överraskar är den vaghet som kännetecknar en del resonemang; man verkar inte alltid riktigt säker på sina uttalanden utan

svävar på målet. Å andra sidan är man ofta beredd att karakterisera en position som rätt eller korrekt – varvid frågan måste ställas: rätt i sig eller i en given situation, en given kontext? Och om det exempelvis inte finns några ”essenser” eller en ”korrekt klassifikation” (92), då råder godtycke. Finns då inget emellan en korrekt, essentiell uppfattning och det rena godtycket? Historiskt givna sätt att klassificera utifrån en given tids frågor till materialet, som visserligen innebär ett avståndstagande från essentiella bestämningar men som för den skull inte är helt igenom godtyckliga? Men blott historiska sanningar är uppenbarligen inga sanningar alls – för filosofen.

Ett flera gånger återkommande exempel berör kvinnlig omskärelse eller könsstympning, som relativisten kritiserar för att i toleransens namn inte kunna ta avstånd ifrån. (Det är glädjande att se denna omsorg om kvinnors väl och ve, även om det inte yttrar sig på något annat sätt.) Men visst kan han eller hon det – ogillandet av densamma (liksom för övrigt den eventuella toleransen inför den) är emellertid ett ställningstagande utifrån en viss given position, utifrån vissa kulturella eller historiska värderingar, och behöver inte en absolut position att utgå från. Frågan är vad en sådan skulle vara. Att alternativet skulle stå mellan totalt godtycke och en absolut grund för att döma eller kritisera – blind tolerans eller självsäkra förkastelsesdomar – är otillräckligt. Den som behöver en absolut sanning för att döma reser därmed anspråk på ett odiskutabelt tolkningsföreträde, dvs. ett fundamentalistiskt argument.

Genomgående behandlas filosofer värdsamt och med respekt samtidigt som de ges stort utrymme. Diskussionen av kritiska tänkare som Judith Butler och Michel Foucault är dock genomgående betydligt snålare och lyfter dessutom fram (illegitima?) politiska ambitioner hos dessa – något som naturligtvis inte gäller de filosofers som behandlas? Och är Butler ensam om en ”otillgänglig stil”?

Men filosofens tro på sanningen är oanfrätt och påminner om den religiöses tro på det absoluta i andra former. Detta kommer explicit till uttryck i inledningens formuleringar om sanningens oberoende av tid och plats: oberoendet ligger helt enkelt i ”sanningens begreppets natur” och är dessutom något som grundar sig på våra ”starka intuitioner”. Men är det verkligen tillräckligt? Närheten till religiösa föreställningar är slående: för exempelvis Descartes var guds existens en följd av gudsbegrep-

pet och att åberopa intuitionen är knappast vad man förväntar sig av filosofer. Eller utgör formuleringar som dessa ett rop på rättning i ledet? Det senare tycks onekligen ligga nära till hands: att hävda relativistiska tankegångar, att betrakta sanningar som kontextuella, strider helt enkelt mot ”väl etablerade tänkesätt” (27). Och vem vågar protestera mot sådana?

Bosse Holmqvist

Elena Namli: *Kamp med förnuftet. Rysk kritik av västerländsk rationalism*. Skellefteå: Artos, 2009. 359 s. ISBN 978-91-7580-385-2, inb.

Framställningar som i svensk språkdräkt utforskar den ryska idéhistorien är inte särskilt vanliga. Trots att närheten till vårt stora grannland i öster borde medföra en större uppmärksamhet behandlas den ryska kulturen och dess förflutna ofta lite styvmoderligt och snävt. Undantag finns förvisso, främst ifråga om den ryska litteraturen. Även den bredare ryska idéhistorien har berörts i ett antal arbeten, bland annat i Stockholmsprofessorn Per-Arne Bodins värdefulla presentationer av ryskt religiöst, filosofiskt och politiskt tänkande. Men generellt sett spelar det svenska intresset för det ryska idélivet en tämligen undanskymd roll.

En forskare som på senare år bidragit till att göra den ryska idéhistorien mer närvarande är Elena Namli, docent vid Teologiska högskolan i Stockholm. Hennes avhandling från år 2000 var en undersökning av filosofen Lev Karsavins tänkande. I ytterligare en bok har hon utlagt den ortodoxa teologin och diskuterat möjliga vägar för den religiösa ekumeniken.

Den senaste boken heter *Kamp med förnuftet* och är en studie över den ryska kritiken av västerländska förnuftsuppfattningar. Denna kritik utgjorde det kanske mest framträdande temat när den ryska filosofin gick in i en period av exceptionell kraftutveckling mot slutet av 1800-talet. Främst är Namlis arbete inriktat på diskussionen om förnuftets tillkortakommanden i Kants *Kritik der praktischen Vernunft* och inom det som kallas den rationalistiska etiken. Tyngdpunkten ligger på frågan om lidandet, särskilt det oskyldiga lidandet.

Som studieobjekt har Namli valt ut tre centrala författarskap. I mitten står Fjodor Dostojevskij och i synnerhet hans sista stora roman, *Bröderna Karamazov* (1879–80). Dostojevskij

flankeras av Lev Sjestov och Michail Bachtin, bägge betydelsefulla gestalter med de intellektuella rötterna i guldåldern före bolsjevikernas maktövertagande. Alla tre författarna är inom parentes sagt förhållandevis väl representerade i svensk översättning.

Målsättningen är dock inte endast att presentera den ryska förnufts-kritiken och studieobjekten för en svensk publik. Namlis undersökning syftar också till att pröva bärigheten i protagonisternas tänkande. Hon vill skärskåda deras alternativ till rationalismen (ett begrepp som för övrigt inte definieras entydigt i framställningen). Det rör sig således om en filosofisk undersökning i egen rätt, även om boken genomgående innehåller givande analyser av mer utpräglad idéhistoriskt slag.

Det är inte möjligt att i en kortfattad analys göra rättvisa åt den rikedom av diskussioner som möter läsaren. För den som vill lära känna dessa ryska portalfigurer bortom handböckernas snåla sammanfattningar och uppslagsverkens summariska artiklar är *Kamp med förnuftet* utan tvekan av stort värde. Särskilt vill jag lyfta fram kapitlet om den tidige Bachtins tänkande. Namli frilägger i en välargumenterad framställning kontinuiteten i författarskapet. Det finns en linje som börjar i de tidiga försöken att – i dialog med Kants filosofi – skapa en etisk teori. Denna linje löper fram till de i Sverige mer välkända litteraturvetenskapliga arbetena. På så sätt synliggörs en Bachtin som är tydligt präglad av personalismen och den kristna trons grundläggande frågeställningar. Det gäller inte minst en bok som *Dostojevskijs poetik* (färdigställd i mitten av 1920-talet).

Den kanske svåraste uppgiften som Namli tagit sig an består i att läsa *Bröderna Karamazov* som filosofi. Vid första påseende kan denna föresats onekligen te sig vanskelig. Hur utvinner man ett hanterbart argumentativt innehåll ur en så mångrostad litterär text utan att bruka ett alltför stort mått av hermeneutiskt våld? Hur utläser man entydiga idémässiga tendenser ur en nästan oöverskådlig polyfoni, ur en textvärld där författaren själv – åtminstone enligt Bachtins bekanta tes – abdikerat till förmån för sina hjältar? Å andra sidan är det få skönlitterära berättare som lockat filosofer – både i Ryssland och väst – på ett sätt som Dostojevskij gjort. Hans romaner har haft en enastående förmåga att attrahera tänkare av vitt skilda slag. Namli ansluter sig till en alltsedan 1800-talet etablerad rysk tra-

dition i vilken texterna läses som filosofi stöpt i konstverkets form. Hon visar också att en sådan läsning kan grundas i *Bröderna Karamazov*. De tre bröder som utgör berättelsens viktigaste stödtpunkter representerar tydligt olika etiska förhållningssätt visavi förnuftet. I motsats till en del andra filosofiskt inriktade läsare lyfter Namli särskilt fram den troende och handlande Aljosja-gestaltens centrala betydelse som exponent för Dostojevskijs filosofi. Hennes tolkning är ett fint exempel på hur skönlitteraturen kan utgöra en rik källa att ösa ur även för den som önskar vaska fram ett klart artikulerat idémässigt innehåll.

Det tänkande som diskuteras i *Kamp mot förnuftet* har tydliga affiniteter med den idéströmning som lite oprecist brukar benämnas postmodernism. I bägge fallen rör det sig vanligen om en kritik av rationalismens obegränsade anspråk. Det är alltså inte fråga om ett absolut avståndstagande från rationaliteten som sådan, även om exempel på mer renodlad irrationalism finns (bland annat hos Lev Sjestov). Bokens avslutning innehåller en summerande värdering av den ryska kritiken och en jämförelse med framför allt Gianni Vattimo och John Caputo. Namli argumenterar balanserat för att hennes ryska underökningsobjekt har någonting att tillföra när etikens rationalisering utmynnar i oförmåga att möta lidandet med fullt personligt ansvar. Samtidigt hävdar hon att de ryska tänkare som behandlats kan utgöra såväl komplement som korrektiv till den så kallade postmodernismen.

Till sist: Dostojevskijs främste biograf, amerikanen Joseph Frank, berättar på ett ställe om hur den blott 15-årige Dmitrij Merezjkovskij fick följa med sin far hem till den store författaren. Merezjkovskij – som med tiden blev en av det ryska 1900-talets mest inflytelserika litterära gestalter – läste vid detta tillfälle upp något av sina alster för den äldre Dostojevskij. Denne dömde dock utan förmildrande omskrivningar ut de ungdomliga försöken. ”För att kunna skriva väl måste man lida, lida”, sade Dostojevskij. Att denna insikt även kan gälla forskarens skrivpraktik är nog ett välbekant faktum för en och annan läsare av denna recension. Elena Namli meddelar dock i sitt förord att det snarare varit glädje som genomsyrat hennes arbete. Trots det är boken välskriven och distinkt formulerad. Ett litet antal språkliga oklarheter och korrekturfel förtar inte det goda helhetsintrycket.

Thomas Karlsruhn

Kulturhistoria

Leif Dahlberg & Pelle Snickars (red.): *Berättande i olika medier*. Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008. 357 s. ISBN 978-91-88468-04-8, häftad.

Avdelningen för audiovisuella medier vid KB (tidigare Statens ljud- och bildarkiv) har de senaste åren publicerat en rad läsvärda böcker i serien Mediehistoriskt arkiv. En av dem är antologin *Berättande i olika medier*. Det rör sig om en variationsrik samling texter, författade av representanter för filmvetenskap, litteraturvetenskap, medie- och kommunikationsvetenskap samt idéhistoria. Bidragen pendlar mellan det tungt empiriska och det lika tungt teoretiska, liksom mellan historiska undersökningar och samtidsanalyser. Det gemensamma pekas dock ut i bokens titel: det är berättande och medier, och relationen dem emellan, som står i centrum för uppmärksamheten.

Boken är avsedd att vara ett bidrag till vad som kallas "berättandets mediehistoria". Redaktörerna, litteraturvetaren Leif Dahlberg och filmvetaren Pelle Snickars, tar i bokens inledning avstamp i vår tids nya digitala medielandskap där medierna allt mer konvergerar, och ställer frågan om även berättandet konvergerar i en sådan situation. Några enkla svar på detta spörsmål ges inte, varken i inledningen eller i antologin som helhet. Slutet på berättandets mediehistoria tycks dock inte vara i sikte. Problemet aktualiserar däremot vidare frågor om relationen mellan berättande och medier. Hur sker berättande i olika medier och hur har medier genom historien fungerat som berättare? Existerar något mediespecifikt berättande? Hur har introduktionen av nya medier och medietekniker påverkat berättelsers och berättandets form och innehåll? Ett välkänt exempel på vad som kunde hända med berättandet utgörs av de följetonger som började publiceras i dagstidningar vid mitten av 1800-talet. Här utvecklades en narrativ teknik som syftade till att öka spänningen mot slutet av varje avsnitt. Detta var, som redaktörerna påpekar, en kommersiell strategi för att skapa begär att fortsätta läsningen i nästa nummer, men kunde också användas för att växla mellan och väva samman flera intriger i en roman.

Den genomgående ambitionen i boken är att på detta sätt relatera berättande till de medieformer de framträder i. Dahlberg under-

söker exempelvis Max Ernsts collageböcker genom att relatera dem till konsthistoriska, mediehistoriska och medietekniska sammanhang, varvid det framkommer att böckerna kan läsas som ett slags surrealistiska romaner som i hög grad handlar om just medier. Filmvetarna Malin Wahlberg och Mats Rohdin diskuterar i var sitt bidrag medieringen av konst i den tidiga svenska televisionen, respektive de sätt som filmen som audiovisuellt medium remedierar den språkliga metaforen. Litteraturvetaren Magnus Ullén å sin sida studerar pornografi som berättelseform och argumenterar för att denna är betydligt mindre mediespecifikt än vad som ofta tas för givet.

Frågorna om medier, berättande och relationerna däremellan kan tyckas utgöra ett forskningsområde med begränsat intresse för forskare som primärt sysslar med andra studieobjekt. Men detta vore att missta sig. Exempelvis består ju historikers källmaterial just av medier – böcker, dagstidningar, brev, fotografier, konstverk och mycket mer – och det produktiva i bokens frågor och perspektiv ligger till stor del i uppmaningen till reflektion kring konsekvenserna av detta. Det finns således här ett argument mot medieblindhet som kanske inte är originellt men likväl fortsatt relevant. Att tillåta sig se källmaterialet som medieform kan också i bästa fall väcka nya forskningsfrågor. Genom en analys av det medielandskap där försvarsfrågan kring förra sekelskiftet tog form, argumenterar till exempel idéhistorikern Magnus Rodell för relevansen i att skriva en politisk kulturhistoria med mediehistoriska förtecken.

Som helhet är *Berättande i olika medier* något splittrat. Detta behöver i och för sig inte vara ett problem, men det hade varit intressant att också läsa mer allmänna slutsatser utifrån artiklarnas sammantagna resultat. Alla artiklar anknyter inte heller helt nära till det som presenteras som antologins övergripande tema, och inte minst termen "berättande" tenderar att användas aningen oprecist. Som så ofta med antologier av detta slag varierar kvaliteten på bidragen, men flera av dem håller en imponerande hög nivå. Slutligen finns det anledning att kommentera bildbruket. Många bilder saknar helt källhänvisning och andra har endast en ofullständig sådan, vilket gör det svårt, tidsödande eller omöjligt att själv hitta och kontrollera materialet. Så skulle in-

gen forskare handskas med textcitat, och det finns inte någon anledning att vara mindre noggrann när det gäller bilder. Försumlighet av detta slag är knappast ovanlig, men är icke desto mindre ett problem. Särskilt förvånande är det att det förekommer i ett sammanhang som detta.

Petter Tistedt

Liisa Lagerstam: *A Noble life. The cultural biography of Gabriel Kurck (1630–1712)*. Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia Sarja Humaniora 349. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia 2007. 394 s. ISBN 978-951-41-1018-4, häftad.

Liisa Lagerstam är en ung finländsk forskare som hör hemma på den vackra gården Laukko i sydvästra delen av Finland. Där huserade under stormaktstiden den högdagliga släkten Kurck. Gabriel, föremålet för denna biografi, var yngste sonen till hovrättspresidenten friherre Jöns Kurck och en mindre omskriven man än sin äldre bror Knut. Men han hade ett dramatiskt liv med höjdpunkter som krigare och landshövding (Skaraborg) och ett långdraget slut fyllt av prövningar, utsatt som han blev av reduktionens skoningslöshet och giktens allt svårutärdigare plågor.

Att författarinnan funnit Gabriel värd en omfattande biografi hänger kanske i någon mån samman med hennes känsla för Laukkos traditionsrika charm men framför allt med att baronens öde utmärkt lämpar sig för den typ av kulturhistorisk forskning som blivit ett så viktigt inslag i de senaste decenniernas historieskrivning. Gabriels liv blir genom att ligga i normalitetens mittfåra för hans tid och klass ett utmärkt studieobjekt om man vill fördjupa (eller belägga) vår bild av epokens kulturella karaktär.

För det mest framträdande i denna framställning är att den påvisar hur väl Gabriel Kurcks utbildning och karriär, ideal och föreställningar, offentliga framträdande och privata positioner stämmer med vad vi känner till om 1600-talets adelsnormer, sådana de återspeglas i tidens uppfostran och litteratur. Så sker hans uppfostran först i hemmet, sedan, och det tidigt, vid Åbo akademi för att fullbordas i Uppsala, inte med någon avlagd examen efter rätt omfattande studier utan med en oration och en påkostad avskedsfest. Sedan följer den europeiska bildningsresan med sta-

tioner i Tyskland, spanska Nederländerna, England och Frankrike, fylld av kulturella, politiska, militära och akademiska inslag (han trugades på en magistergrad i Oxford). I bakgrunden verkar hans från början mycket starka sociala nätverk, styrt av Axel Oxenstierna, som turligt nog var lierad genom släktband. På samma sätt lyder han tidens signaler i sitt framträdande som djärv och pålitlig officer, plikttrogen ämbetsman och ansvarskännande husfader i en patriarkal ekonomi.

Liisa Lagerstam vill ändå framhålla att en människas liv, även i en så normstyrd tid som 1600-talet, innehåller komplikationer som åtminstone delvis har sin bakgrund i den individuella personlighetens självständighet i relation till normerna. Det kan ju synas som om en person som utformar sitt liv helt enligt givna regler skulle sakna fri vilja och initiativförmåga. Författarinnan skulle nog – utan att alldeles öppet säga det – bra gärna vilja komma åt hur Gabriel Kurck var ”innerst inne”. Den uppgiften är nog tyvärr omöjlig. Vilken nu levande människa kan hävda att hon/han vet vem hon ”egentligen” är? Till detta problem hör förstås också frågan om uppriktighet. Var Gabriel uppriktigt from, uppriktigt osjälvvisk ämbetsman och fosterlandsvän, uppriktigt självuppostrande som krigare? Den bilden ger han i sina självbiografiska anteckningar och förmodligen i de psalmer han diktade, tyvärr förkomna.

Vi vet inte sådant, och kanske är dessa frågor meningslösa. Vi får nöja oss med att forma oss en bild av hans föreställningsvärld och av hur han passade in i en specifik tidsanda. Att han blev arg för minsta ifrågasättande var det normala för en tid då män med officiell ställning närmast tycks ha letat efter förolämpningar mot den egna personen med ljus och lycka; att Gabriels hus drabbades av eldsvåda, att han blev sängliggande av sin ledvärk – nej inte ens dessa personliga tillkortakommanden och motigheter avvek från de mönster som kunde karakterisera en adelsman under vår stormaktstid. Och att dessa mönster verkar så strikt giltiga hindrar inte att de innehöll fascinerande motsägelser. En sådan, som författarinnan tar upp, är den mellan den adliga stoltheten och självkänslan å ena sidan och det strikta lutherska kravet på syndamedvetande och ödmjukhet å den andra. Inom den givna ramen bildade de uttrycksfulla kontraster som på ett egendomligt sätt tycks ha varit accepterade av den tidens människor. Samtidigt

antyder de den kris i det europeiska medvetandet som innebar början på utvecklingen mot moderniteten.

Att få mönstren belysta på det sätt som skett i denna bok är värdefullt. Författarinnan har lagt ner ett stort arbete på att sätta samman denna mångsidiga bild av en högadlig person i vårt 1600-tal. Litet sorgligt är det väl att boken måst översättas till engelska. Om originalet är på finska är naturligtvis de flesta nordiska läsare tacksamma för renderingen på ett för dem begripligt språk. Men språkräkten är trots sin grammatiska korrekthet tung och ovig, alldeles som fallen brukar vara med den akademiska engelska man möter också i svenska avhandlingar som översatts. Så mycket mer hedrar det då författarinnan att man trots språkräkten läser den digra framställningen med oavvänt intresse.

En liten miss måste tyvärr anföras: texten nederst på sida 211 slutar abrupt i en mening om Kurcks fornsamling och fortsätter på sida 212 mitt i en mening om hans bibliotek. Här har värdefull information på något mystiskt sätt gått förlorad. En till synes onödig skönhetsfläck på den vackert producerade avhandlingen.

Gunnar Eriksson

Helena Tolvhed: *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948 – 1972*. Umeå: h:ström – Text & kultur, 2008. 335 s. ISBN 978-91-7327-082-3, häftad.

Idrottens historia kan skrivas på olika sätt. En del forskare har i huvudsak intresserat sig för idrotten i sig. De har analyserat och förklarat idrottens utveckling och organisatoriska struktur samt dess relationer till politiska organ eller den idrottsliga verksamheten. Andra studerar idrotten för att bättre förstå samhället. Den språkliga vändningen inom humaniora och samhällsvetenskaperna har stärkt intresset för det senare angreppssättet. Idrotten framstår inte längre som ett avskilt samhällsfenomen. Dess symboler, språkliga uttryck, normer och ritualer är samhällsskapande på samma sätt som vilket annat populärkulturellt, eller kulturellt, fenomen som helst. Helena Tolvheds avhandling *Nationen på spel: kropp kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972* är ett gott exempel på denna forskningsinriktning.

Tolvheds ambitionsnivå går inte av för hackor. Hon tar sig an den vidsträckt intersektionalitetsteori och vill undersöka hur olika sorters maktförhållanden verkade i populärpressens rapportering från de olympiska spelen 1948–1972. I centrum för analysen står kroppen och nationen. Tolvhed frågar hur dessa båda fenomen har tecknats och relaterats till varandra. Utifrån dem granskar hon sedan en rad olika dimensioner som har att göra med kön, ras, sexualitet, klass och ålder. I huvudsak lägger hon kraft på att empiriskt undersöka hur dessa variabler tog sig uttryck i pressrapporteringen från spelen, men studien har också ”ett teoritvacklande syfte”, som anknyter till de diskussioner som på senare tid förts om intersektionalitetsbegreppet inom svensk och internationell forskning. Allt detta bildar ett avstamp för en spännande analys av OS-skildringar i *Bildjournalen*, *Idun*, *Se* och *Vecko-Revyn*.

I tre mycket långa undersökningskapitel får vi följa hur det i rapporteringen upprättades ett nationellt svenskt ”vi”, vilket i sin tur underbyggdes, och underbyggdes av, ett manlighetsideal som betonade att framgångsrika idrottsmän utövar en hård självkontroll och fokuserar på bestämda mål. Kvinnorna kopplades till den nationella idrottens ”vi” på ett annat sätt. Kvinnors träning, förebereelser och kamp för placeringar och medaljer skildrades inte utifrån matrisen om ett disciplinerat, hårt och målbestämt fysiskt arbete utan utmålades istället som lek och hobby eller som vimmel och flärd. De kvinnliga deltagarnas skönhet kommenterades ideligen och det skapades ett motsatsförhållande mellan kvinnlighet och tävlingsidrott. Kvinnornas insatser blev inte alls i lika hög grad som männens ett kvitto på nationell framgång. Liknade mönster fanns i den etniska diskursen. Ofta refererades till ras på ett sätt som gjorde de svarta idrottsmäns prestationer till en naturkraft och något som måste förklaras. De vita idrottsmäns prestationer ansågs istället vara en självklar följd av systematisk träning och teknisk kunskap. När tidningarna tog sig an öststaternas idrottsmän åskådliggjorde de istället hur kroppskontrollen hade tippat över i en avhumaniserad maskinmässighet, vilket illustrerar att också kalla krigets dikotomier påverkade idrottsjournalistiken. Den vita västerländska mannen framstod som mänsklighetens krona placerad mellan den mörka ocivilisationen och den hotande stormaktskommunismen.

Avhandlingens disposition är i huvudsak tematisk, men Tolvhed uppmärksammar också att vissa förändringar skedde under perioden. Vid sidan av den målinriktade och disciplinerade idrottsmannen dök det på 1960-talet upp en ny *playboymaskulinitet*. Vissa idrottsmän började skildras som festprissar, kvinnokarlar eller bara som allmänt uppkäftiga och respektlösa i sitt uppträdande. De var inga asketer utan njutningsmänniskor. Intressant nog konstaterar Tolvhed att kvinnorollen inte förändrades i samma takt utan i högre grad förhöll sig inom den vedertagna normen. Vid vissa tillfällen kan hon dock peka på att den domnanta diskursen bröts. Det skedde när nationalismen banade sig väg till kvinnorna för att inkludera även dem i den nationella äran. Vid sådana tillfällen kunde betydelsen av kön omförhandlas och andra kvinnokroppar än de vedertagna stereotyperna göra sig gällande. Kvinnor fick ha muskler och vara kraftiga, eftersom det ledde till svenska framgångar.

Det är ett omfattande arbete som ligger bakom denna avhandling. Resultaten övertygar och dessutom har Tolvhed läst in sig väl på forskningsläget. Mycket positivt finner jag att hon har tagit allvarligt på uppgiften att omsätta intersektionalitetsteorin i konkret analys. Avhandlingen innehåller flera goda metodiska grepp, som säkerligen kan användas också av andra forskare. Möjligen kan man fråga sig om den intersektionella läsningen verkligen appliceras fullt ut. Tydligast tycker jag att den är när Tolvhed visar att nationskategorin kunde leda till en partiell omförhandling av den kvinnliga idrottskategorin. Vid andra tillfällen upplever jag att kategorierna snarare analyseras var för sig och sedan fogas ihop på rad. Jag undrar också hur många kategorier det i praktiken är möjligt att analysera på en gång. *Nationen på spel* är en välskriven och välstrukturerad avhandling, som det är lätt att hänga med i, men onekligen blir det ganska många trådar att hålla reda på. En annan as-

pekt är det resonemang Tolvhed för i anslutning till forskare som Norman Fairclough och Ylva Brune om att texter är låsta och att därför läsarens förmåga att fritt tolka dem och bedriva motstånd är begränsat. Påståendet är intressant men inte omedelbart lätt att ta till sig. Inte heller är jag riktigt säker på att denna utgångspunkt rimmar med den analys Tolvhed själv genomför. När hon talar om att forskaren inte skall försöka lösa motsägelser i texten som ekvationer utan ”tvärtom lyfta fram de ambivalenser och destabiliserande identifikation som texten rymmer” låter det som något helt annat än att betraktaren skulle stå inför en fastlåst tolkningsram. Slutligen ställer jag mig frågade till om det alls blir någon innebörd kvar i begreppet ”kolonialism” om det inte skall begränsas till att betyda ”faktisk ockupation av geografiska territorier” utan i allmänhet syfta på nedgörande rasistiska kategoriseringar.

Helena Tolvhed har genomfört en mycket välkommen analys av hur idrottsjournalistiken kategoriserar, befäster och skapar, men i viss mån också utmanar, maktrelationer. Genom sitt stora och systematiska grepp ger *Nationen på spel* ett väsentligt bidrag till forskningsläget. Alla forskare måste någon gång välja när undersökningsperioden skall börja och när den skall upphöra. Att Tolvhed väljer 1972 som slutår är både logiskt och frustreerande. Detta tidsavsnitt har etablerat sig som en vedertagen historisk brytpunkt då konjunkturerna vände och folkhemmet mötte en ny problembild och det ter sig därför naturligt att sätta punkt där. Samtidigt blir jag nyfiken på vad som hände sen, på hur OS bevakningen reagerade på 70- och 80-talets jämställdhetsfrågor, hur länge det sexistiska och rasifierade språket levde kvar och i vilken mån det fortfarande gör det. Vad har den mediala utvecklingen och nya genreformer betytt för idrottsrapporteringens världsbild? Man får hoppas att fortsättning följer.

Jens Ljungren

Medicin

Ian Dowbiggin: *The sterilization movement and global fertility in the twentieth century*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 262 s. ISBN 978-0-19-518858-5, inb.

När det kommer till ett ämnes relevans återfinns ofta generaliserande argument, så dock

inte i Dowbiggin bok, vars styrka till stor del ligger i dess motivering: att förklara hur en massföreteelse i samtiden fick sådan utbredning. Utgångspunkten tas i några amerikanska samtidsdata: fyrtio procent av alla som gift sig lever i en relation där ena partnern är steriliserad, sextiofem procent av alla kvinnor som

fött tre barn eller mer är steriliserade. Och globalt har ena parten i en fjärdedel av alla parförhållanden steriliserat sig. Det är idag världens vanligaste barnpreventiva åtgärd; långt vanligare än bruket av det i historieskrivningen mer uppmärksammade P-pillret. Den fråga som ställs – hur sterilisering fick sådan global utbredning – formuleras mot bakgrund av att denna utveckling på inget sätt var given, inte minst kämpade länge metoden mot ett dåligt rykte till följd av associering med rashygien och tvångstillämpning.

Dowbiggin, som genomgående lägger förklaringar på individnivå, ser utvecklingen som resultatet av ett målmedvetet arbete av en grupp amerikanska agitatorer och lobbyister, som inte enbart förändrade inhemska förhållanden utan lyckades få amerikansk utrikespolitik att sammanflätas med en tydlig agenda i familjeplaneringsfrågor. Utgångspunkten tas i den amerikanska eugeniska rörelsen under 1920- och 30-talen, som i sterilisering såg ett sätt att förhindra samhällelig degeneration. 1931 hade steriliseringslagar i eugeniska syften antagits i 28 delstater, vilka tillämpades på omkring 60 000 personer fram tills lagarnas avskaffande på 70-talet.

Dowbiggins initiala huvudperson är Marian Olden, en steriliseringsförespråkare som 1937 grundade Sterilization League of New Jersey i syfte att ge metoden spridning. I början av 40-talet ändrades namnet till Birthright, vilket direkt anspelade på föreställningen att alla barn har rätt att födas med ett friskt sinne i en frisk kropp. Målet var inte längre, som tidigare, att förbättra rasen utan att verka för barnens bästa. Birthright framhöll också det oansvariga i att låta barn födas till moralisk och ekonomisk misär. Trovärdigheten beskars dock av anklagelser om nazism och rashygien. Delvis i hopp om att bryta associationerna och öppna för samarbete med andra genomfördes 1950 ytterligare ett namnbyte till Human Betterment Association of America. Förhoppningen grusades dock mot tidsandans familjeideal. Dessutom svepte en religiös våg över USA, så tillades ”under God” till Pledge of Allegiance och gudstiltro skrevs på valutan. 1953 fördömde också Pius XII eugenisk sterilisering. Samtidigt utkristalliserade detta steriliseringsrörelsens motståndare, och att aktivt motverka katolska kyrkans samhälleliga inflytande flyttades upp på agendan.

Genombrottet kom dock under 60-talet i samband med det som president Johnson be-

nämnde ”kriget mot fattigdomen”, ett tema som HBAVS (namnet hade åter bytts, och skulle snart göra det igen) direkt kunde relatera till. Utifrån det malthusianska argumentet framhölls att det enda sättet att säkra allas behov var att minska mängden behövande. Det övergripande målet blev att minska familjestorlekarna genom att öka den frivilliga steriliseringen. Detta innebar också att problematiken mot slutet av 60-talet försköts från att ha handlat om barnens kvalitet till att fokusera på deras kvantitet. Därmed förflyttades också frågan från att röra nationella förhållanden till att gälla den globala populationen. Larmrapporter om överbefolkning, inte sällan i samband med den framväxande miljörörelsens diskussion om jordens utarmning, fick allt större utrymme, något som steriliseringsrörelsen aktivt underblåste. I USA kopplades överbefolkningsfrågan samman med föreställningar om sociala konflikter och spridandet av kommunism. Att minska befolkningen i fattiga länder sågs som en politisk säkerhetsfråga, vilket bidrog till amerikanskt statligt stöd till familjeplaneringsorganisationer. I exempelvis Indien inleddes 1975 omfattande steriliseringsprogram, där under 19 månader 7 miljoner människor mer eller mindre tvångssteriliserades.

Till följd av inhemsk kritik, inte minst från etniska minoriteter som ansåg sig utsatta, genomgick steriliseringsrörelsen ytterligare en transformering; från överbefolkning ändrades retoriken till att handla om kvinnans frihet och reproduktiva hälsa. Dowbiggins avslutar med att beskriva det ökade motstånd steriliseringsrörelsens mötte under 80- och 90-talet – hur Reagan minskade anslagen och den kristna pro-liferörelsens utbredning – men också uppkomsten av en omvänd hotbild: hur västvärldens dominans och de nationella ekonomierna hotas av låg nativitet.

Boken följer steriliseringsrörelsen och dess omvandlingar, men vid sidan görs många kontextuella utblickar. Tyvärr är ämnet och den tematik som löper genom studien intressantare än själva genomförandet. Istället för att skildra den generella utvecklingen, steriliseringsrörelse som en helhet, sker framställningen genom en mängd småbiografier över de involverade individerna. Detta får dock som konsekvens att de enskilda reella betydelse döljs, då alla i sin biografi beskrivs som drivande och av avgörande inflytande. Fokus ligger på den amerikanska utvecklingen och

titeln ”global” refererar, med några korta undantag, till exempel från Indien. Bokens behållning ligger mycket i vilka debatter den skulle kunna fungera i som referens. Den belyser såväl miljö- som kvinnorörelsen från en ovanlig vinkel, men visar också att steriliseringsprogram inte är avhängiga välfärdsstaten.

Andréaz Wasniowski

Christer Nordlund: *Hormoner för livet. Endokrinologin, läkemedelsindustrin och drömmen om ett botemedel mot sterilitet 1930–1970*. Lund: Arkiv förlag, 2008. 312 s. ISBN 978-91-7924-214-5, häftad.

Under fyrtio- och femtiotalen framstod endokrinologin som den disciplin som hade svaret på frågan om människans vara i sin hand. Med tongångar som liknade de vi i dag hör från genetikern proklamerades att snart skulle allehanda gåtor, exempelvis den som rör varför vissa individer inte lyckas fortplanta sig, vara lösta. Riktigt så blev inte fallet, eftersom gåtan som så ofta då det rör den mänskliga kroppen visade sig vara svårare och mer mångfacetterad än man trott. Christer Nordlund berättar i *Hormoner för livet* historien om det svenska läkemedelsföretaget Leos satsning på hormonnella läkemedel, med särskilt fokus på det i dag tämligen bortglömda preparatet Gonadex. Gonadex var tänkt som ett medel mot sterilitet, främst hos kvinnor, och lanserades i stor stil år 1948 i samarbete med professorn i gynekologi och obstetrik, tillika hormonforskaren Axel Westman. Lanseringen följdes dock snabbt av en rad bakslag: Gonadex visade sig inte bara fungera betydligt sämre än man trott i så måtto att merparten av de kvinnor som provade medlet inte lyckades bli gravida. Leo tvingades också med svansen mellan benen dra tillbaka preparatet eftersom angivelserna av medlets styrka inte stämde överens med den standard som Statens farmaceutiska laboratorium använde sig av. Dessa bakslag skulle i många typer av historieskrivning utgöra slutet på historien. Nordlund använder sig dock av en artefaktbiografisk ansats, och följer således Gonadex i dess skiftande och återkommande skepnader tills preparatet slutligen försvinner från marknaden år 1986.

Den biografiska ansatsen har många förtjänster ur ett vetenskapshistoriskt perspektiv. Dels lyckas Nordlund att med Gonadex som prisma belysa de i allra högsta grad praktiska

bestyr som låg till grund för den moderna läkemedelsindustrin i en viktig fas. Praxisen att operera in eller injicera delar av djur- eller människohypofyser på patienter med obalans i den egna hormonutsöndringen utgör ett sådant exempel. Insamlandet av stora mängder urin från djur och människor ett annat. Genom att undersöka inte bara Gonadex som idé utan också hur läkemedelsföretag som Leo försökte omvandla vetenskaplig kunskap inom det vid denna tid nya fältet endokrinologi till storskaligt framställda läkemedel, får den historia Nordlund berättar tydliga konturer. Långt borta från sterila diskursanalyser tillåts historien om Gonadex också handla om bönder som slet med urininsamling från dräktiga ston, och vårdpersonal som bjöds på tårta för att de levererat stora mängder ”postklimakterieurin”. Patienternas ställning inom denna industri berörs också av Nordlund, och han diskuterar hur patienter tämligen vidlyftigt involverades i experiment och prövningar av potentiella läkemedel, utan att de nödvändigtvis var tillfrågade eller ens medvetna om att de användes som försökskaniner. I denna diskussion berörs hur inte bara individer i samhällets marginaler drabbades hårt av statliga och medicinska interventioner, som exempelvis de välkända tvångssteriliseringarna och abortpolitiken. Det klientel som kom i fråga när det handlade om behandling mot sterilitet var snarast tämligen välsituerade par, vilket illustrerar och nyanserar den ensidiga bilden av staten som den enda boven i det folkhemiska dramat. Som Nordlund visar har den ibland blåögda och ofta segerrussa medicinska vetenskapen visat en skrämmande obetänksamhet gentemot sina patienter.

Historien om Gonadex belyser de starka banden mellan vetenskapen, läkemedelsindustrin och staten, särskilt under perioden mellan trettioalet och sextioalet. Axel Westman, professorn som också utnämndes till ”mannen bakom Gonadex”, manövrerade skickligt mellan dessa sfärer, och blir ett konkret exempel på hur omöjligt det är att avgöra var gränserna mellan stat, industri, och vetenskap löper under denna medicinens guldålder. En särskild aspekt som Nordlund återvänder till är den roll media, då framför allt pressen, spelar för lanseringen av Gonadex, men också för forskaren Westman och Leo som läkemedelsföretag. Nordlund visar hur Leo och Westman genom elaborerade strategier använder sig av pressen för att generera maximal avkastning

för sina respektive projekt. Inställningen från pressens sida var allt annat än kritisk, man gjorde sig utan betänkligheter till megafon för både Leo och Westman. För Leo blev uppmärksamheten problematisk eftersom Gonadex så snart visade sig överksamt. För Westman däremot förefaller den snarast ha hjälpt honom i hans fortsatta karriär som forskare. För patienterna däremot blev besvikelsen stor: mirakelmedicinen fungerade inte, de stora utfästelserna till trots. Det nya preparatet Leo sedermera lanserar, Homogonal, fungerade bättre, men var fortfarande långt ifrån den mirakelmedicin man påstått Gonadex var.

Patienterna är den grupp individer som får minst utrymme i Nordlunds framställning, ett förhållande som dock inte verkar bero på Nordlunds perspektiv eller framställning. Snarare tycks det handla om att ingen av de storheter som innehar huvudrollerna i historien om Gonadex, alltså läkemedelsindustrin, vetenskapen, eller ens staten, brydde sig särskilt mycket om patienterna. Patienterna är medlet, inte målet, särskilt innan thalidomidskandalen förändrar synen på läkemedel och deras effekter i grunden.

Sammanfattningsvis är *Hormoner för livet* en välskriven historia berättad med perspektiv som både vidgar och fördjupar kunskapen om den moderna läkemedelsindustrins villkor och tillkomst. Eftersom Nordlund så tydligt lyfter fram de konkreta, praktiska sidorna och dessutom presenterar svårhanterliga faktamängder utan att framställningen känns tung är boken dessutom både underhållande och viktig. Nordlunds ambitioner att nyansera och fördjupa bilden av medicinen i välfärdsstaten gör boken särskilt angelägen för forskare inom dessa områden. För övriga läsare räcker bokens underhållningsvärde som populärhistoria långt – här behövs inga specialintressen som motivering, *Hormoner för livet* är i högsta grad läsvärd i egen rätt.

Maria Björk

Cecilia Riving: *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft*. Hedemora & Möklinta: Gidlunds, 2008. 320 s. ISBN 978-91-7844-760-2, häftad.

Den psykiatrichistoriska forskning som utförts i Sverige under de senaste decennierna har i stor utsträckning uppehållit sig vid psykiatrins

vetenskapliga utveckling, och vid den verksamhet som bedrivits vid de stora statliga sinnessjukhusen. Det har dock blivit allt mer uppenbart att den bild som i denna historiskrivning givits av psykiatrins funktion och utveckling behöver kompletteras, inte minst med en placering av sinnessjukvården och dess institutioner i en vidare samhällelig kontext. Utomlands har detta gjorts till exempel genom studier av alternativa former av omhändertagande, men också genom undersökningar som fokuserat den interaktion som ägt rum mellan den anstaltsbundna psykiatrin och aktörer och institutioner i lokalsamhället. Genom det sistnämnda har forskare – utan att för den skull släppa ambitionen att göra en kritisk maktanalys – velat nyansera bilden av sinnessjukhusen som läkarstyrda ”totala” institutioner. Det är också denna interaktion som står i centrum i historikern Cecilia Rivings doktorsavhandling *Icke som en annan människa*, i vilken hon studerar tolkningar av sinnessjukdom i Sverige under andra hälften av 1800-talet.

Där tidigare undersökningar rörande detta ämne alltså i stor utsträckning koncentrerat sig på psykiatriska texter och institutioner, utgår Riving i sin problemställning istället ifrån hypotesen att såväl psykiatrisk kunskap som populära föreställningar om sinnessjukdom formades i mötet mellan psykiatri och lokalsamhälle. Vid sidan om vetenskapliga texter och statistik från perioden, studerar hon också material som skapats i psykiatrins kliniska verksamhet, vid sockenstämmor och rättgångar, samt i viss mån skönlitterära och självbiografiska skildringar. Det enskilt viktigaste källmaterialet utgörs av intagningshandlingar från tre svenska hospital, dokument som ger en inblick i hur såväl lekmän som läkare resonerade i samband med att personer togs in på institution.

Först redogör Riving för psykiatrins vetenskapliga strävanden och förhållningssätt till lokalsamhället, så som dessa tog sig uttryck i medicinska publikationer under perioden. Den attityd till lokalsamhället som uttrycktes i dessa beskriver hon som negativ och distansstagande, men ändå inte helt ortvetydig. Samtidigt som sinnessjukläkare tog avstånd från lekmäns perspektiv, visade de en medvetenhet om att de var beroende av deras samarbete och information. Hon finner också en spänning i dåtidens psykiatriska sjukdomsbegrepp. I teoretiska texter betonades ofta organiska

förklaringar, som placerade psykiatrin nära den övriga medicinen. I publikationer av mer praktisk natur, såsom statistik och fallberättelser, såg det annorlunda ut. Enligt den officiella statistiken var till exempel såväl psykiska som arftliga orsaker vanligare förekommande än organiska. Riving menar att diskrepansen till stor del kan förklaras av att de praktiska framställningarna på ett annat sätt än de teoretiska måste förhålla sig till faktiska erfarenheter från sinnessjukvården, och i förlängningen på information från lekmän i den sjukes närhet som var mindre benägna att betrakta sinnesrubbningsor som organiskt bevingade.

Vad betraktade då aktörer i lokalsamhället som sinnessjukt? Riving visar att gränserna mellan friskt och sjukt var relativa, och ofta direkt kopplade till den problematiske personens sociala position. Plötsliga förändringar eller omsvängningar i lynne eller beteende framhölls gärna som sjukdomstecken, och ofta användes störande eller våldsamt beteende som argument för hospitalsintagning. Det var dock inte ens när det kom till våldsamheter helt enkelt att fastställa vad som var sjukt. Det involverade gränsdragningar mellan det tillåtna och det otillåtna, men också mellan det rationella och det irrationella, och inte minst den relation inom vilken våldet ägt rum spelade stor roll för hur dessa gränser drogs.

Riving karaktäriserar slutligen mötet mellan psykiatri och lokalsamhälle som en kontinuerlig förhandling mellan två ömsesidigt beroende parter. Sinnessjukvården fyllde, genom att ta omhand människor som betraktades som våldsamma eller socialt avvikande, en praktisk funktion för familjer, grannar och lokala myndigheter. Samtidigt var psykiatrin både som vetenskap och vårdorganisation beroende av att lokalsamhället försåg den med "arbetsmaterial" i form av patienter och berättelser om deras avvikelser. Detta innebar inte att relationen var symmetrisk. Informationsgången var enkelriktad till läkarnas fördel, och lekmännen måste för att upprätthålla dialogen erkänna deras tolkningsföreträde. Även om parterna inte var jämställda synliggör dock Riving hur såväl den psykiatriska kunskapen om patienter som uppfattningen om normalitet och avvikelse i lokalsamhället påverkades av ett utbyte av tolkningar och perspektiv inom ramen för denna förhandling.

Patientakter från 1800-talets hospital är ett inte helt lättthanterligt källmaterial, men Riving använder dem på ett skickligt och medvetet sätt. De frågetecken som kvarstår beror på den besvärliga materialsituationen, snarare än på hennes metod. Ett problem rörande de för undersökningen så viktiga intagningshandlingarna är att det inte finns någon dokumentation bevarad av de ärenden som utmynnade i att personen nekades plats på hospitalet. Riving uppmärksammar detta, men problemet hade kunnat ägnas en mer utförlig diskussion. Vad kan ha föranlett läkare att avslå ansökningar om intagning? Och hur kan avhandlingens resultat ha påverkats av att endast handlingar tillkomna vid genomförda inskrivningar kunnat studeras?

Sammanfattningsvis har avhandlingen en rad förtjänster. Riving placerar det senare 1800-talets svenska psykiatri i en vidare samhällsrelig kontext, och visar på ett i den svenska forskningen närmast unikt sätt hur sinnessjukvårdens verksamhet varit beroende av en förhandling med aktörer i det omgivande samhället. På så sätt nyanserar hon också den gängse bilden av psykiatrin som disciplinerande maktapparat. Den även på andra vis utmärkta och uppslagsrika analysen av tidens svenska psykiatriska litteratur gör bara avhandlingen än starkare.

Lars Garpenbag

Naturvetenskap

Gavin Bridson: *The history of natural history. An annotated bibliography – second edition. A guide to sources of information. Histories, bibliographies, biographies, library resources, etc.* London: The Linnean Society of London, 2008. xxxii+1032 s. ISBN 978-0-9506207-8-7, inb.

Gavin Bridsons bibliografi över naturalhistoriens historia omfattar över 1 000 sidor med omkring 12 800 referenser. Här finner man referenser till böcker och artiklar om internationella kongresser i oceanografins historia, förteckningar över pteridologister, bryologister och taxidermister, verk över conchyliologiska sällskaps historia, om botaniska bibliotek i Afrika, australasiatiska samlingar av manus-

kript, om fukologins historia, nomenklatur gällande spermatophyta, regionala ichthyologiska bibliografier, bibliografier i helmintologi, för att sedan avslutas med biografier över bibliografer. Dessutom är den vackert illustrerad. Det är som att gå in i Borges labyrintiska bibliotek med ändlöst antal hexagonalgallerier, med förgreningar i det oändliga. Det är katalogernas katalog, en bibliografi över bibliografier, ett chiffer, ett fulländat sammandrag av alla böcker – all världens kunskap samlad i en enda bok.

Naturalhistoria har en naturlig koppling till historien. Det är inte det att det är ”historia” – vilket väl närmast ska förstås i dess grekiska grundbetydelse ”undersökning” – utan naturalhistorien har ett förhållande till tiden och det historiska som få andra naturvetenskapliga discipliner har. Genom namngivarnas prioritet i nomenklaturen, genom det evolutionära perspektivet, herbariernas och de zoologiska samlingarnas konserverade typexemplar som ska förvaras för framtiden, finns tiden ständigt närvarande. I denna bok sammanfattas all tiders historiska verk om naturalhistoriens historia.

Bibliografin består av fyra delar. Första delen (sektion A) är en introducerande guide. Här ges information om hjälpmedel, nyhetsmeddelanden, periodika (javisst, *Lychnos* finns med), bibliografier, samt förteckningar över recensioner och avhandlingar, vetenskapshistoriska möten, historiker, och vetenskapshistoriska sällskap. Den andra delen utgörs av bakgrundsmaterial: biografier (B), historiska översikter av föreningar, sällskap och akademiker (C), samt bibliotekshistoria (L) däribland bibliotekskataloger, manuskriptkataloger och fotografiska samlingar. Det är den tredje delen som är kärnan i bibliografin. Den täcker naturalhistoriens historia (N) och dess underavdelningar: botanikens historia (Nb) och zoologins historia (Nz). Här förtecknas bland annat regionala historiska verk: särskilda ämnen, mikroskopi och mikrobiologi, akvatisk biologi, naturalhistoriska upptäcktsresor, naturaliekabinett och museer, utbildning och forskning, klassifikation och nomenklatur, illustrationer, natur och människa. För botanikens del finns även information om kryptogamer, botaniska trädgårdar och herbarier. För zoologins vidkommande tillhandahålls utrymme åt vertebrater, evertrebrater, menagerier och akvarier. Den fjärde och avslutande delen (S) är ett supplement till litteraturen om his-

toriska och bibliografiska metoder. Avsnittet går igenom historiografi, arkivresurser, bibliografi och bibliografins historia. Inte nog med detta, även utförliga register över ämnen, orter och namn finns med.

Man förstår lätt att här handlar det om många års arbete med att leta fram litteratur, i kortkataloger, i databaser, efter artiklar nedgrävda i tidskrifter. Det är ett verkligt herkuliskt storverk! Och ändå tvingas det bli ett urval av all den enorma mängd som finns. Man kan inget annat än instämma i den ödmjuka formulering som Bridson hämtat från en kollega: att den tillgängliga informationen, trots dess ofullständighet, är viktigare för användaren än löften om ett perfekt sammanställt verk som förmodligen aldrig kommer bli slutfört. Bridsons bibliografi *The history of natural history* är ett oerhört användbart hjälpmedel och referensverk för vetenskapshistoriker, ett verk som kommer bli en i det närmaste obligatorisk första anhalt för forskare i naturalhistoriens, biologins, botanikens och zoologins historia. Det är en ingång till ett bibliotek med gångar ut i forskningen som förgrenar sig i det oändliga.

David Dunér

Eric Ehrenreich: *The nazi ancestral proof. Genealogy, racial science, and the final solution.* Bloomington: Indiana University Press, 2007. 235 s. ISBN 978-0-253-34945-3, Inb.

Den raslagstiftning som infördes i Nazityskland gjorde att frågan om den enskildes ursprung blev av avgörande betydelse, inte enbart för dem som tillhörde direkt utsatta grupper utan även för alla andra som skulle kunna bevisa att de inte gjorde det. Således infördes ett system i vilket intyg utfärdades i syfte att styrka personers rasmässiga godkändhet. Att kunna visa upp ett sådant intyg blev viktigt även i det civila samhället, till exempel i samband med anställning. En stor majoritet av den tyska befolkningen ansökte och fick dessa bevis på sin härstamning.

Grundproblemet var, vilket Ehrenreich tydligt visar, att det i Nazityskland inte fanns någon tillämpningsbar biologisk definition av ras. Utifrån de definitioner som rasvetenskaperna använde – att en ras bestod av kroppsliga och mentala egenskaper som särskilde en grupp gentemot andra och som ärvdes från generation till generation – var det omöjligt att avgränsa en specifik grupp, så kan exem-

pelvis varje familj anses uppfylla kriteriet. Än mer komplicerat blev det av det faktum att den grupp man primärt ville ringa in, judarna, ofta var uppblandad med den tyska befolkningen och saknade fysiologiska kännetecken. Exempelvis menade rasforskaren Otmar von Verschuer att judarna mycket väl kunde se ariska ut men att de utgjorde en mental ras. Just detta, att de kunde passera som tyskar var också en del av det hot de ansågs utgöra.

Det sätt på vilket intygen kunde styrkas var således inte biologiskt utan blev en fråga för genealogin. Det som skulle visas var att ens förfäder var av godkänd ras, det vill säga inte var judar. Detta innebar givetvis inte någon lösning på frågan om rasdefinitionen, men genom att förflytta den bakåt i tiden doldes problemet. En föreställning var att Tyskland fram till början av 1800-talet, när en judisk sekularisering inträffade, var mer segregerat och att de som kunde påvisa renhet bakåt till denna tid var att betrakta som rena.

Ehrenreich framhåller genomgående den totala avsaknaden av kritik gentemot intygspraktiken. Några möjliga förklaringar ges. Genealogisk kunskap hade redan under Weimartiden fått stor spridning, många genealogiska sällskap hade bildats och ett flertal tidskrifter gavs ut, och att forska om sina förfäder ansågs värdefullt och viktigt. Denna tradition hade etablerat genealogi som ett legitimt och ansett kunskapsområde. En annan förklaring är att de socialt inflytelserika grupper som kunde ha varit kritiska knöts ekonomiskt till intygen. Exempelvis gavs präster, både katolska och protestantiska, och det tillgång till de nödvändiga kyrkböckerna en möjlighet till extra inkomst. Genom medverka i framställandet av intygen och ge legitimitet åt dem blev kyrkan en del av den tyska raspolitiken. De konflikter som uppstod handlade aldrig om rasbegreppet, intygens rimlighet eller användning utan om kontrollen över de inkomstbringande källdokumenterna.

I Ehrenreichs bok beskrivs den tyska administrationen av intygen, deras förhistoria och hur de användes. Men vi får också följa den betydelse intygen kunde ha för enskilda personer. När väl genealogen hade grävt sig tillbaka några generationer kunde det visa sig att en person som alltid ansett sig tysk inte längre var det. I några exempel visas hur detta också kunde drabba partifunktionärer och deras familjer. Ett sådant uppdagande ledde i regel till deportation, men det förekom också försök

att kringgå detta. Ett sätt var att hävda att någon av ens förfäder var adopterad eller hade avlats med en rasren person utanför äktenskapet. Det gick också att försöka få till stånd en antropologisk undersökning, där kroppen mättes och jämfördes mot rasbiologins raskriterier, i syfte att avgöra den egentliga rastillhörigheten. Dessa undersökningar var dock relativt sällsynta och tillskrevs generellt mindre värde, vilket i sig är intressant då det berättar om den ställning genealogisk kunskap intog.

Ehrenreichs bok är välskriven och innehåller många intressanta exempel. Den fyller också en lucka i historieskrivningen om rasvetenskaperna, där fokus ofta förläggs till antropologin, biologin och de medicinska disciplinerna. Likväl ingick genealogin som en väsentlig del av rasbiologin, vilket även var fallet i Sverige. Bokens största behållning ligger dock i dess mer övergripande analys av rasvetenskapen och dess relation till samhället. I denna analys finns ett tydligt klassperspektiv. Konkret blir detta i beskrivningen av intressena bakom de genealogiska föreningarna i Weimartyskland, där även de föreningar och tidskrifter som riktade sig till lägre samhällskick förblev i händerna på de högre. Ehrenreich ser också hur rasismen fungerade som ett sätt att dämpa rådande sociala spänningar och klassmotsättningarna i syfte att skapa politisk stabilitet. Därmed ges ett argument för hur nazismen och men också rasism i stort bör förstås – inte som en självbärande idé utan som en föreställning som kan nyttjas för att dölja mer grundläggande konflikter.

Andréaz Wasniewski

Edward J. Hackett, Olga Amsterdamska, Michael Lynch & Judy Wajcman (red.): *The handbook of science and technology studies, third edition*. Cambridge, Mass. & London: The MIT Press, 2008. xiv + 1065 s. ISBN 978-0-262-08364-5, inb.

Det tvärvetenskapliga forskningsfältet vetenskaps- och teknikstudier (STS) fortsätter att växa, och det gör också dess officiella handbok, som nu, efter åtta års arbete, har utkommit i en tredje version. Det är en bok som modersamfundet Society for Social Studies of Science inte behöver skämmas för. Redan det väldiga omfånget imponerar. Medan den första handboken *Handbook of science, technology, and society* (1977) hade 15 kapitel och

den andra *Handbook of science and technology studies* (1995) hade 28, rymmer denna nya upplaga hela 38 kapitel. Imponerar gör också den 80 namn starka författarlistan. Bland bidragsgivarna märks rutinerade skribenter som Adele E. Clark, Harry Collins, Thomas Gieryn, Sheila Jasanoff, Bruno Latour, Susan Leigh Star, Trevor Pinch och Steven Shapin. Yngre generationer av STS-forskare finns också representerade, även ett antal forskarstuderande.

Huvudsyftet nu liksom tidigare är kort sagt att sammanfatta forskningsläge och aktuell litteratur. Innehållet är kondenserat och ställer ibland höga förkunskapskrav; att läsaren behärskar den föregående handboken förutsätts. Men de flesta kapitel har en introducerande och övergripande karaktär, och avslutas med en utförlig referenslista som ger en rask bibliografisk ingång till ämnet i fråga. Kapitlen är emellertid inte bara deskriptivt refererande utan också kritiskt problematiserande, självreflexiva och, i många fall, tesdrivande. En konsekvens av detta blir att boken fungerar som normsättare och riktningvisare; författarna bidrar indirekt både till att kanonisera viss litteratur och att peka ut vilka begrepp och trender som bör gälla inom sina respektive områden. Eftersom lejonparten av de medverkande är verksamma i USA och Storbritannien får boken därvidlag en ganska tung anglosaxisk slagsida, låt vara att den mest citerade av alla är en fransman.

De 38 kapitlen är indelade i fem mer eller mindre överlappande sektioner, som alla inleds med en presentation av någon av redaktörerna. Den första sektionen, "Ideas and perspectives", handlar om STS-forskningens intellektuella rötter och utveckling samt diskuterar några allmänna teoretiska och metodologiska ingångar och utmaningar, såsom konstruktivism, symmetri, samproduktion, relativism, aktivism, sociala världar, teknikdeterminism etc. och kopplingar till feministiska och postkoloniala studier. De övriga fyra sektionerna tar fasta på breda forskningsteman. I den andra sektionen, "Practices, people, and places", samlas kapitel som belyser och problematiserar forskningens intresseförskjutning från makro- till mikrokontexter och från idéer och tankestrukturer till kulturellt och geografiskt situerade praktiker och processer, framför allt sådana som kan observeras och studeras med diskursanalytiska och etnografiska metoder. "Politics and publics" är rubriken på den

tredje sektionen, vars kapitel tar upp forskning om policy, experter och vetenskaplig auktoritet, allmänhetens deltagande och sociala rörelser (angående till exempel miljö, fred och hälsa), forskningsetik och demokrati. Den fjärde sektionen, "Institutions and Economics", lyfter fram studier om den vetenskapliga och teknologiska forskningens institutionella och organisatoriska förhållanden, i synnerhet dess relationer till stat, lagstiftning och näringsliv (med bland annat militär forskning och läkemedelsforskning som exempel). "Emergent technosciences", slutligen, är en sektion som sägs belysa "de senaste forskningstrenderna" inom STS. Det domineras av kapitel som behandlar aktuella biomedicinska teknologier inklusive de visioner och problem som omgärdar dem, men tar också upp forskning om miljöfrågor, medie- och informationsteknologi, finanssektorn och nanoteknologi.

STS-handböckernas tilltagande storlek illustreerar väl fältets successiva utvidgning mot allt fler studieområden, liksom dess ständigt växande arsenal av nya metodologiska angreppssätt, teoretiska utläggningar och analytiska begrepp. Att med kvalitativa metoder undersöka vetenskapens och teknikens tillkomst, utveckling och konsekvenser i deras historiska, kulturella och sociala kontexter kvarstår alltså som fältets övergripande och uttalade uppdrag. Hur detta skall genomföras är däremot en fråga som ständigt ges nya svar och som ger upphov till segslitna meningskiljaktigheter. Som en kollega till oss föreslog påminner STS på sätt och vis om 1970-talets bokstavsvänster: fältet består av många små grupperingar (SSK, EPOR, ANT, SCOT, PUST etc.) som konkurrerar med varandra, men som för en utomstående betraktare egentligen framstår som ganska lika. Tyngdpunktsförskjutningar äger också rum. Av den nya handboken att döma tycks till exempel den teknik- och vetenskapshistoriska forskningen inte längre inta någon framskjuten position inom STS-samfundet. Även om redaktörerna i sitt inledningskapitel starkt betonar vikten av att undersöka vetenskap och teknik ur ett historiskt perspektiv lyser de historiska analyserna allt som oftast med sin frånvaro i bokens kapitel. Visst görs en del tillbakablickar och historiska paralleller men i regel är det (ekonomiskt och politiskt viktiga eller kontroversiella) företeelser här och nu som uppmärksammas, något som av lätt insedda skäl har föranlett en del sura kommentarer.

Ett annat spørsmål som följt fältet över tid och som turnerats på olika sätt handlar om STS-forskningens normativa och politiska anspråk. Eller, för att använda Steve Fullers uttryck, om förhållandet mellan en teoretiskt och konceptuellt sofistikerad "High Church STS" och en mer aktivistisk och policyrelevant "Low church STS". Den bild av ämnets utveckling och identitet som redaktörerna framhåller antyder en dialektisk process. När STS började formeras under 1970-talet var fältet uttalat normativt och radikalt, vilket på ett tydligt sätt kommer till uttryck i den första handbokens kapitel om vetenskapskritik och tredjevärlden-problematik. Under 1990-talets "Science wars" gick STS från att ha varit en kritiserande instans till att bli ett fält som själv tvingades försvara sig mot kritik. Fältet genomgick samtidigt en akademisk professionaliserings- och institutionaliseringsprocess. Detta märks av den andra handboken där såväl STS-forskningens radikala rötter som dess uppenbara kopplingar till existerande discipliner tonades ner. Idag är läget på nytt annorlunda. Någon disciplinär enlighet existerar förvisso inte, fältet är antagligen mer pluralistiskt än någonsin. Däremot har STS en stabil hemvist vid flera av världens främsta universitet och dess insikter och resultat efterfrågas av politiska och andra aktörer. Enligt den tredje boken är det inte längre antingen politiskt engagemang och samhällsrelevans eller akademisk status och trovärdighet som nu står högst på STS-agendan. Det är både och.

Jenny Eklöf & Christer Nordlund

Lars Hansen (red.): *The Linnaeus apostles. Global science & adventure. Europe, Arctic & Asia. Volume two, book one.* Anton Rolandsson Martin, Johan Peter Falck. London & Whitby: The IK Foundation & Company, 2007. 360 s. ISBN 978-1-904145-16-5, inb.

Lars Hansen (red.): *The Linnaeus apostles. Global science & adventure. Europe, Arctic & Asia. Volume two, book two.* Johan Peter Falck. London & Whitby: The IK Foundation & Company, 2007. 392 s. ISBN 978-1-904145-17-2, inb.

Linnélärjungen Anton Rolandsson Martin reste till Spetsbergen och Norge. En annan lärjunge, Johan Peter Falck, färdades genom

Ryssland och Sibirien. Den ene fick kallbrand och slutade benlös, den andre blev än mer olycklig och tog sitt liv i Kazan. Den andra volymen av åtta i IK Foundations storslagna serie *The linnaeus apostles. Global science & adventure*, består av två band och omfattar linneanska resor genom Europa, Arktis och Asien av två av de sjutton som brukar kallas för "Linnés apostlar". För dessa utgåvor som är ytterst noggranna och välgjorda, har det inte sparats på kvaliteten varken till utformning eller till innehåll.

Med stöd från svenska vetenskapsakademien fick Martin möjlighet att följa med på en valfångarexpedition 1758 med ett skepp tillhörande Grönländska kompaniet i Göteborg. Som en av de allra första vetenskapliga utforskare kom han till Spetsbergen. Resan dit varade allt som allt i tre månader och tog honom som längst till 80 graders latitud. På morgonen den 17 april gick han ombord på skeppet de Visser, färdades genom hagelstormar, över ett skummande, brusande arktiskt hav, där fåglarna slog sig ned på skeppet och vilade. Isen som flöt förbi på vattnet hade en grönaktig färg, skiftande i blått. Vågorna formade och urholkade isen till figurer som påminde om torn, hus, djur och annat. Han beskriver en infångad val, studerar snöflingornas skiftande former, kylans verkan och den arktiska floran och faunan. Martins reseskildring, *Dagbok hällen vid en resa till Norrpolen eller Spetsbergen (1758)*, som här givits ut på engelska, är på flera sätt unik och en ovanligt tidig vetenskaplig skildring från Arktis. Den finns i en tidigare svårillgänglig svensk utgåva i *Ymer* från 1881, men har aldrig tidigare översatts till engelska.

Martin gjorde ytterligare en resa åren 1759–1760 till Norge för naturalhistoriska och etnografiska studier av klimat, jordmän, jordbruk, planteringar, växter, träd, fiske, salpeterframställning och mycket annat. Denna skildring av norsk hushållning finns förvarat i manuskript vid Kungliga vetenskapsakademien i Stockholm, *Tal om de Norskas hushållning (1761)*. Denna andra källa i Martin-utgåvan har kanske än större nyhetsvärde. Den har överhuvud taget aldrig tidigare givits ut, men har här nu översatts till engelska. I framtiden vore det inte dumt om den även kunde ges ut i sin ursprungliga svenska version. I den ger han nämligen intressanta beskrivningar av hur normmännen uppodlar kustnära ängsmarker, bevattnar sina fält med mera, för att avslut-

ningsvis ta upp ett smått klassiskt ämne: norrmännen och skidåkning. Norrmännen färdas gärna på skidor och är väl övade i den konsten, berättar han. I det senaste kriget mot svenskarna rörde sig de omkring på sina skidor likt husarer eller kosacker. Ett år efter sin resa i Norge drabbades Martin av en sjukdom som resulterade i att han tvingades amputera ett av sina ben.

Den melankoliske Falck reste 1763 till Sankt Petersburg där han fick ansvaret för en naturalhistorisk samling, för att senare utnämns till professor i medicin och botanik vid den medicinska trädgården. År 1768 inbjöds han till att delta i en expedition föranstald av Ryska vetenskapsakademien på uppdrag av kejsarinnan Katarina den stora, för att utforska kejsardömetns enorma, okända vidder. På morgonen den 5 september 1768 begav han sig iväg från Sankt Petersburg, färdades över Novgorod, mot Moskva, vidare till Syzran, Samara, Saratov, ner längs Volga till Astrachan dit han anlände den 29 juni 1770. I Tomsk 1772 umgicks han med ostjaker och andra folkslag, och gjorde exkursioner till olika tatariska byar. Han studerade bergsbruket kring Jekaterinburg och Kungur, övervintrade i Kazan, gjorde nya resor över sommaren, för att den 13 december återvända igen till Kazan. I mars 1774 ändade han sitt liv med ett pistolskott.

Den siste som samtalade med Falck innan det ödesdigra skottet var kemisten och apotekaren Johann Gottlieb Georgi. Han ordnade med begravningen, samlade ihop och tog hand om Falcks kvarlåtenskap, anteckningar och samlingar. Tio år senare lät han ge ut Falcks iakttagelser på tyska i tre volymer, *Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs* (1785–1786). Det är denna som nu har givits ut i engelsk översättning. I dagboken passerar skiftande landskap förbi med byar, sjöar och floder, marker och berg av mineraler och jordarter, befolkade av växter, djur och människor av olika främmande slag. Luften är fylld av ljud, språk och läten. Där finns möten med människor i olika dräkter, med främmande seder och bruk. Det är enorma vidder, men samtidigt ständigt skiftande landskap. Där finns topografiska beskrivningar av de regioner han passerade, floderna Oka, Terek och Volga, de kalmuckiska stäpperna, Uralbergen, Tobolsk, de dzungariska stäpperna, städerna Bukhara och Chiva. I olika essäer och små utvikinigar behandlas flora,

hydrologi och mineralogi, olika arter av tatten, jord- och stenarter etc., liksom essäer om faunan och Rysslands olika folkslag som tjuvaser, mordviner, tatarer, turkmener, karakal-paker och burjater, och ord från deras språk.

Genom att IK Foundation nu har gjort Martins och Falcks reseskildringar mer tillgängliga kan man förvänta sig ny forskning i framtiden, nya kommentarer till resandet som fenomen, liksom fördjupade förklaringar av taxonomins och naturalhistoriens historia. Upptäckten av de arktiska isvidderna och de väldiga ryska stäpperna innebar ett vidgat spatialt medvetande om den planet som en gång hade vita fläckar.

David Dunér

Tara Nummedal: *Alchemy and authority in the Holy Roman Empire*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2007. 276 s. ISBN 978-0-226-60856-3, häftad.

Länge betraktades alkemin som en avvikande, udda och marginell företeelse. Det är egentligen först under de senaste 20 åren som alkemin som historiskt fenomen börjat omvärderas. Nummedals spännande och intressanta bok är en del av detta ”omvärderande” forskningsfält och ett viktigt bidrag till det. Hon undersöker en av de inom vetenskapshistorien mest föraktade gestalterna: den alkemiske entreprenören.

Perioden är huvudsakligen den andra halvan av 1500-talet, och studien utgår från en grundlig läsning av forskning om alkemi, tryckta källor, och arkiv bevarade vid ett antal tyska furstehov, särskilt Dresden, Třeboň (Wittingau), Stuttgart och München. Även om furstehovens interaktioner med alkemister är ett centralt tema i studien, har den en av sina främsta styrkor i att så mycket uppmärksamhet även ges till den, från hovens perspektiv, alkemiska periferin som framträder ur arkivmaterialet. Centralt för att kunna göra detta är det flitiga användandet av rättegångsprotokoll mot alkemister som uppfattats ha brutit ingångna avtal. Materialet tillåter Nummedal att dra en mängd nya och intressanta slutsatser. Att använda rättegångsprotokoll är självklart för de flesta historiker, men är tyvärr mindre självklart inom idé- och vetenskapshistorien. Här kan Nummedals bok helt klart tjäna till förebild för framtida studier. Nummedal gör i och för sig inte något nytt i det att hon stu-

derar alkemins social praktik: här finns redan ett antal banbrytande studier, (t. ex av Bruce Moran och Pamela Smith) som Nummedal också lutar sig ganska kraftigt på. Det nya är att hon till skillnad från tidigare studier inte utgår från välkända och väldokumenterade individer, utan istället funnit en innovativ och fruktbar ingång till studiet av de ”vanliga” alkemisterna, och hur de passade in i det tidigmoderna Europas sociala och kulturella väv.

En viktig tes, som Nummedal skickligt artikulerar vidare utifrån tidigare forskning, är att alkemin hade en central position i dåtida tyska furstehovs förbättringssträvanden, och ekonomiska reformprojekt. Alkemin vid denna tid ska och bör förstås i en ekonomisk kontext. Alkemin handlade inte endast om att transmutera mindre ädla metaller till guld. Alkemisterna kunde även erbjuda en avancerad, kemisk, mekanisk och ekonomisk expertis med bäring på bland annat medicinframställning och innovationer inom smältverk, gruvdrift och manufakturväsende. För tidigmoderna patroner av alkemi, var den i första hand en praktisk teknologi som erbjöd möjlighet till ekonomisk förbättring. Även alkemister hade mycket att vinna på att närma sig hoven. Hoven kunde finansiera dyra laboratoriepraktiker, och kontakterna med dem höjde alkemisternas social status. Nummedal visar också hur alkemins patroner sällan var så lättlurade som de ofta framställts. Vad och hur alkemisterna skulle utföra angavs oftast i detaljerade kontrakt, där även straff och återbetalningskrav specificerades, utifall att alkemisten skulle misslyckas. Patronen gick därför ofta tämligen skadelös ur sina förbindelser med alkemister, medan de senare ganska ofta hamnade i skuld, och undantagsvis till och med i galgen.

I det första kapitlet diskuterar Nummedal hur man bar sig åt för att bli en alkemist. I praktiken utbildade sig de flesta alkemister genom att på ett eklektiskt sätt samla på sig de kunskaper som de ansåg sig behöva, till exempel genom att betala hantverkare för att lära dem specifika processer eller genom att tala med alkemister på krogen. Andra kapitlet handlar om de olika roller som alkemisten kunde ha, och hur dessa skapades, utvecklades och ifrågasattes. Medan alkemins anhängare modellerade sig på tre positiva gestalter: den lärde, profeten och hantverkaren, identifierade alkemins kritiker istället dess utövare med tre

negativt laddade gestalter: dåren, den korrupte handelsmannen och förbrytaren. Kapitlet utgör en slags bakgrundshistoria till föreställningen om alkemisten som en bedragare. Tredje kapitlet diskuterar alkemin som en entreprenörsverksamhet. Alkemin lät sig invävas som en central komponent i ekonomisk reformverksamhet, med bäring på i synnerhet bergsbruk, men även andra näringsgrenar. Det var i många fall just de furstar som var mest involverade i ekonomisk reformverksamhet, centralisering och statsbyggnad som visade störst intresse för alkemin. Många alkemister närmade sig furstar med praktiska innovationsförslag, för att när de sedemera fått furstens öra, glida över i mer spekulativa alkemiska projekt, eller det vi idag med ett lite mer positivt laddat ord skulle kalla för grundforskning. De roller som alkemisterna hade, vilka diskuteras i kapitel två, kompletteras här således med en mer praktisk roll, den av teknologisk entreprenör inom gruvindustrin. Kapitel fyra diskuterar de problem och fenomen som sammanhänger med att söka och ge patronage för guldmakeri i en mer avgränsad mening. Hur skulle alkemisten närma sig fursten för att bli tagen på allvar, och vilken roll skulle han eller hon ikläda sig? Kapitlet diskuterar också ingående de skriftliga avtal som upprättades mellan alkemister och furstar, samt de olika tester som utfördes för att undersöka om specifika transmutationsprocesser var tillförlitliga. Kapitel fem diskuterar det furstliga alkemiska laboratoriet, hur dessa såg ut och var situerade. Det ger en god överblick över litteraturen om alkemiska laboratorier, samt diskuterar flera intressanta egna exempel. Det innehåller dock inte särdeles många egna slutsatser och passar inte riktigt in i boken då det är mer av en redovisning av genomgången material, än vad det för bokens huvudsakliga argumentation framåt.

Kapitel sex återgår till bokens huvudtema och diskuterar rättegångar mot alkemister som anklagats för bedrägeri. Årtiondena runt sekelskiftet 1600 iscensattes ett antal offentliga avrättningar av alkemister i det Heliga Romerska Riket. Dessa avrättningar etablerade föreställningen om den alkemiske bedragaren allt starkare i det allmänna medvetandet, och ledde också till en alltmer ihärdig gränsdragningskampanj i den alkemiska litteraturen, där man eftersträvade att noga definiera gränsen mellan bedragare och äkta alkemister. Alkemister anklagades vanligen inom ramen för

ekonomiskt bedrägeri (snarare än t. ex. häxkonst eller heresi), något som understryker hur integrerad alkemin var i dåtidens kommersiella kultur. De offentliga rättegångarna mot alkemiska bedragare var förvisso den logiska yttersta konsekvensen av kommersialiseringen av alkemin. Dess utövare klarade alldeles tydligt inte av att leverera sina produkter som om de varit vilka hantverkare eller industriella entreprenörer som helst. Det gick aldrig att alkemiskt producera guld i en närmast industriell skala. Alkemin bör närmast betraktas som en slags experimentell inriktad grundforskning. Sådan låter sig ogärna inordnas i ett (proto-) industriellt system för snabb framställning av produkter, vare sig den tänkta produkten är guld eller något annat. Detta var ändå det krav som ställdes på alkemisterna från furstarnas sida. Givet dessa förutsättningar är det ganska förvånande att alkemin ännu vid sekelskiftet 1600 fortsatte att åtnjuta ett ganska gott rykte och allmänt understöd. Intressant nog, konstaterar Nummedal, ledde dessa rättegångar inte till en allmän diskreditering av alkemin, utan endast till en allt noggrannare differentiering mellan ”äkta” och ”falska” alkemister.

Med utgångspunkt från den tidigmoderna föreställningen om den alkemiske bedragaren försöker Nummedal att skriva en alkemins sociala historia i det tidigmoderna centraleuropa. Boken är dock alltför snävt skriven för att uppnå hela det syftet eftersom den saknar politiska, kultur- och vetenskapshistoriska utblickar. Dock är det Nummedal lyckas med imponerande nog. Detta är en välskriven, spännande och förebildlig studie om ett viktigt ämne, som jag kommer att återvända till många gånger. Jag rekommenderar den varmt.

Hjalmar Fors

Stig Örjan Ohlsson & Siiri Tomingas-Joandi (red.): *Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärv, 31 augusti – 4 september 2005*. Nordistica Tartuensia 17. Tartu: Tartu universitet, 2008. 241 s. ISBN 978-9985-4-0539-0, inb.

Sedan början av 1990-talet har det pågått ett samarbete mellan Tartu universitet och Sveriges ambassad i Estland i syfte att bland annat lyfta fram kulturpersonligheter som har banat

väg för ländernas gemenskap. Till denna skara räknas Urban Hiärne. Hiärne var en bemärkt polyhistor i stormaktstidens Sverige men är ändå ganska okänd för nutiden; han har ofta hamnat i skuggan av mer berömda figurer som Olof Rudbeck den äldre och Carl von Linné. Det var därför något av en ödets ironi att det i kölvattnet av Linnéåret 2007 utkom en bok som hedrade 350-årsminnet av att Hiärne blott 14 år gammal år 1655 skrevs in som student vid universitetet i Dorpat, dåvarande namnet för Tartu. Boken *Den otidsenlige Urban Hiärne* är resultatet av det Hiärne-symposium som hölls sensommar 2005 på Saadjärv slott utanför Tartu. Deltagarna bestod av dryga dussinet skandinaviska och baltiska kulturforskare med varierad expertis. Avsikten med symposiet var att försöka skapa en sammansatt bild av Hiärnes personlighet genom att, mot bakgrund av den tid i vilken Hiärne verkade, fånga upp kärnan i hans intellektuella och konstnärliga liv.

Lyckas då symposiets deltagare skapa någon begriplig bild av Urban Hiärne? Ja, det är en färgglad person som framträder, lika tidstypisk som otidsenlig. Åren 1669–1674 företog Hiärne en medicinsk studie- och bildningsresa genom Europa där han knöt många kontakter och på så vis skapade ett nätverk omkring sig. Från sina resor förde han in nya företeelser till Sverige. Av Bent Voldby får vi veta att Hiärne importerade mezzotint-tekniken som kom till användning i hans medicinska illustrationer. En annan import var kurortskulturen. Idéhistorikern Elisabeth Mansén framhåller att Hiärnes kopplingar till paracelsismen kan ha legat bakom hans intresse för surbrunnens alkemiska reningsprocess. Hiärne var även författare. Litteraturvetaren Bernt Olsson berättar att Hiärne skrev dikter som fyllde en central funktion i det herderollspel – en slags vitterhetskrets – som han tillhörde. Litteraturhistorikern Ivars Orehovs påpekar i sin artikel att Hiärne, förutom att han själv skrev en roman, sägs ha varit den förste svensk som förde in Shakespeares verk till Sverige. Därtill ska nämnas hans insatser inom den tidiga geovetenskapen liksom hans verksamhet som läkare, hans huvudsakliga yrke. Hiärne hade onekligen många strängar på sin lyra.

En av Hiärnes egna skrifter som flitigt diskuterades på symposiet är *Een Kort Anledning* (1694), som behandlas i geologihistorikern Björn Sundquists artikel. I grunden rör det sig om en frågesamling eller enkät som skickades

till landshövdingar, biskopar och präster runt om i Sverige i syfte att kartlägga rikets naturresurser. Idén var förvisso inte unik utan kom sannolikt från den engelske naturforskaren Robert Plot, men texten är intressant även av andra anledningar. Idéhistorikern David Dunér anar att Hiärne genom enkäten ville söka bekräftelse för sin teori om "vattuminskningen". Han såg nämligen i naturen en "beständig obeständighet", alltså att det enda säkra man kan säga om naturen är att den är osäker och under konstant förändring. Genom sina naturstudier kunde Hiärne finna sinnesro i kaoset; den cartesianska virvelteorin passade utmärkt som världsförklaring. Men Hiärne var en tve tydlig figur, och i den harmoni som han sökte rymdes även naturens mystiska sammanhang. Idéhistorikern Kristiina Savin klargör hur en annan avsikt med frågesamlingen faktiskt var att undersöka vad för slags jättecken och dylikt som hade observerats runt om i landet.

Det svenska språkbruket intresserade Hiärne. Språkförhållandena i det baltiska området var ganska komplexa vid den här tiden, vilket arkivarien Katrin Askergren har belyst i sin historik över Ingermanland. Språkvetaren Stig Örjan Ohlsson går in på hur Hiärnes vurm för språkets ortografi resulterade i att han hamnade i en kontrovers med biskop Jesper Swedberg. Vad gäller Hiärnes eget språk får man en god känsla för det genom de många textavsnitt som boken återger.

Flera av bidragen tar avstamp i, och problematiserar, den tolkning av Hiärne som Sten Lindroth har fört fram. Detta innebär dock inte att symposiets deltagare alltid är överens med varandra. En träta gäller i vad mån Hiärne var religiös och hur detta i så fall inverkade på hans naturforskning. Savin konstaterar å ena sidan hur han med tiden blev mer känslös och religiös, men å andra sidan förklarar hon, på idéhistoriskt manér, att detta inte behöver gå stick i stäv med Hiärnes förnuftstro. Hans alkemiska uppfattning om naturen fungerade snarare som en drivkraft till hans vetenskapliga intresse. Savins duellant Ohlsson vill däremot tona ner Hiärnes ökade religiositet. Enligt honom stod Hiärnes vetenskapliga strävan alltså i centrum även på äldre dagar. En annan tvistefråga gäller Hiärnes roll i de cartesianska striderna vid Uppsala universitet åren 1663–1689. Hiärne var nämligen student till medicinaren Petrus Hoffwenius, som öppet stred för den nya fysiken, och han var dessutom respondent på den av Hoffwenius av-

handlingar som blev indragen. Hiärne ska ha skrivit ett korollarium till denna avhandling. Frågan gäller alltså i vilken mån Hiärne bidrog till – eller rent av orsakade – de cartesianska striderna. Rolf Lindborg är den kanske mest entusiastiske förespråkaren för tesen att Hiärne var en radikal uppvigglare. Till dem som ifrågasätter denna uppfattning hör den franske professorn i skandinavistik Jean-François Batail, som pekar på att Hiärne med tiden allt mer kom att anamma alkemiska intressen, varför han knappast kan betraktas som en tvättakta cartesian. Mest fruktbart är kanske att, med Gunnar Erikssons begrepp, betrakta Hiärne som en representant för "barockvetenskapen".

Fredrick Backman och Christer Nordlund

Thord Silverbark: *Doktor Hasselquists resa. Linnélärjungens i Mellersta Östern 1749–1752*. Stockholm: Alhambra, 2008. 233 s. ISBN 978-91-86063-00-9, inb.

Litteraturen om Carl von Linné och hans resande lärjungar är oerhört omfattande. Samtidigt är det ovanligt med arbeten om enskilda resenärer som går utöver en kort artikel, eller som på allvar söker sig fram vid sidan av de väl upptrampade huvudspåren på området. Det är synd med tanke på vilken rik källa till kunskap om en lång rad frågor – vetenskap och resande, Sverige och "främmande" länder, idéer och materiella förhållanden – som Linnélärjungarnas efterlämnade skrifter och annat material utgör. Varje arbete i denna riktning måste därför vara ett välkommet bidrag, särskilt när de som idéhistorikern Thord Silverbarks nya bok handlar om relativt dåligt utforskade personer som Fredric Hasselquist och när de så konsekvent utgår från resenärens perspektiv istället för att (som annars är så vanligt) i varierande grad fokusera på relationen till Linné.

Enligt författaren själv "närmar sig" arbetet en biografi över Hasselquist, men är först och främst en monografi över dennes resa till Mellersta östern 1749–1752. Silverbark har skrivit en *berättelse* om denna resa, vilken sätts in i sitt historiska *sammanhang* på en rad olika punkter och förankras i den *resebeskrivning* Hasselquist lämnat efter sig. Det empiriska underlaget för studien omfattar snart sagt allt bevarat källmaterial som direkt härrör från Hasselquist och en hel del därtill; boken bygger alltså på betydande grundforskning. An-

knytningen till befintlig litteratur på området (vare sig man syftar på Linnéforskning, 1700-talets vetenskapliga resande eller Sveriges relationer med Mellanöstern) är betydligt mer sparsam och, vid sidan av olika översiktsverk, koncentrerad till det lilla som tidigare skrivits om just Hasselquist.

Detta faktum, liksom de inledande resonemangen som förklarar varför det varit nödvändigt med många citat och noter till dessa citat, antyder att boken i första hand är tänkt som en populärvetenskaplig framställning av den intressanta resa Hasselquist gjorde. Det intrycket förstärks av de korta kapitler i början av arbetet som beskriver 1700-talets Uppsala, det "linneanska reseprogrammet" med mera på ett lättillgängligt sätt. I den därpå följande, i huvudsak kronologiskt upplagda, redogörelsen för Hasselquists resa som utgör större delen av boken, tar Silverbark också tillfället i akt att då och då lämna grundberättelsen för att belysa olika ämnen som aktualiserats av den. Sålunda ger han korta orienteringar om allt från växtsystematik och levandehandel till svensk 1700-talspolitik och det osmanska rikets historiska utveckling. Dessa välskrivna och ofta inlevelsefulla "sidospår" ligger på en elementär nivå som tycks bekräfta författarens ambitioner att nå en bredare publik än bara experterna på området. Så vitt jag kan se lyckas han också leva upp till denna målsättning att ge en populärhistorisk, men empiriskt välgrundad, framställning av Hasselquists resa.

Mot bakgrund av en sådan läsning är det en smula oväntat att Silverbark i det avslutande kapitlet, "Vad kan man lära av en gammal resa?", utvecklar en diskussion på en annan, teoretiskt mer avancerad nivå om en rad frågor vilka på senare år figurerat inom forskningen men kanske är mindre bekanta för lekmän. Till exempel kritiseras här, enligt min mening med all rätt, mycket av den så kallade Linnétraditionen för dess tendens till romantiserande historieskrivning. Författaren påpekar också Linnés strävan att i efterhand lägga tillräkta inte bara bilden av sig själv utan även av de resor som hans lärjungar genomförde på olika håll i världen, för att dessa skulle passa in i hans förståelse av sig själv och sitt livsverk. Därtill understryker Silverbark den framgångsrikt utförda forskningsresans betydelse för resenärens karriärmöjligheter och, framför allt, hur vi kan se på dessa expeditioner i ljuset av senare års postkoloniala

teoribildning om orientalism, rasism med mera. Just det sistnämnda, vilket blott antyts som hastigast i inledningen, framstår här som ett huvudmotiv för arbetet.

Alla dessa frågor är intressanta och det bör framhållas att slutkapitlet är en av bokens stora förtjänster. Det är också, som Silverbark själv betonar, i svaren på dessa frågor vi finner de viktigaste skälen till varför Hasselquists resa ännu idag är av stort vetenskapligt intresse. Men just därför är det också synd att de inte mer systematiskt introducerats och formulerats redan i bokens inledning och något tydligare arbetats in som återkommande frågor i, eller styrande principer för, den löpande empiriska redovisningen. Med tanke på författarens demonstrerade pedagogiska förmåga hade det troligen kunnat göras utan att minska textens läsbarhet för dem som saknar specialkunskaper. Mer principiellt, åtminstone ur en forskares perspektiv, är det problematiskt att Silverbark i flera av dessa frågor går in i direkt dialog med, delvis i form av polemik mot, ett större forskningsläge som varken presenteras i början eller preciseras i slutet utan istället bara antyds genom de få verk som uttryckligen nämns i texten.

Med det sagt bidrar denna bok på flera viktiga sätt till kunskapen om Hasselquists resa och det sammanhang den utspelades i. Silverbark poängterar till exempel att Hasselquist var långtifrån den förste svensken att besöka Levanten, men han var först med att studera området utifrån den nya, moderna vetenskap som den linneanska botaniken representerade. En annan nyans som tydligt växer fram efterhand, och som knyter an till temat kulturmöten och inbördes relationer i mångkulturella samhällen, är skillnaderna mellan den kosmopolitiska toleransen i Smyrna och det mer avvaktande eller direkt fientliga förhållningssätt som mötte kristna européer i exempelvis Kairo. Båda dessa platser tillhörde det osmanska imperiet, men var ändå mycket olika. Hasselquist själv var ibland fördomsfull men ofta inte, och han drevs av ett vetenskapligt snarare än ett religiöst nit. Sammantaget menar Silverbark att doktor Hasselquists resa visar oss exempel på att ett mångkulturellt och tolerant samhälle trots allt är möjligt; det har "faktiskt funnits och kan fungera" (213). Det är sannerligen en viktig lärdom, inte minst i och för vår tid.

Kenneth Nyberg

Samhällsvetenskap

Henrik Björck: *Folkhemsbyggare*, Stockholm: Atlantis. 2008. 308 s. ISBN 73532723, inb.

Folkhem. Offentlig sektor. Social ingenjör. Vad vore vårt svenska 1900-tal utan ord och begrepp som dessa? Och vad vore historieskrivningen om detta svenska 1900-tal om vi inte kunde hänga upp framställningen på dessa termer, och använda oss av de tolkningar som de på olika sätt inbjuder till?

Denna typ av historiografiska funderingar är också utgångspunkten för Henrik Björcks *Folkhemsbyggare*. Björcks ambition är att problematisera en i mångt och mycket vedertagen historieskrivning, detta genom att ställa följande till synes enkla frågor: De termer som så är centrala i vår förståelse för svenskt 1900-tal – hur användes de av de historiska aktörerna? Vilka betydelse lades i dem, och hur förändrades dessa över tid? Kort sagt: På vilket sätt kan språkbruket ses som en central aspekt av det svenska samhällsbygget? Björck kommer därmed att röra sig i gränslandet mellan ord och begrepp som historiska respektive analytiska kategorier, en historiografisk ansats som också är framställningens drivande kraft.

Boken är uppdelad i fem fristående fallstudier – inramade av en sexsidig ”upptakt” och ett lika långt ”bokslut” – som alla på olika sätt relaterar till historien om, liksom historieskrivningen kring, det svenska folkhemmet. Tre av uppsatserna har tidigare publicerats och återfinns här i något bearbetat skick. Det språkbrukshistoriska perspektivet är genomgående, även om detta varierar mellan de olika studierna. ”Folkhem”, ”social ingenjör”, ”rationalisering” och ”planhushållning” är några av de termer som studeras, exempelvis i fråga om etymologiskt ursprung, som metaforer eller som verktyg i en fortgående politisk diskussion. Den språkbrukshistoriska ingången får Björck att rikta sökarljuset åt andra håll än de gängse: exempelvis visar han hur ”den sociale ingenjören” kan betraktas som en amerikansk sekelskiftesprodukt vars inträde i svenskt politiskt liv skedde ”snett från höger”. Perspektivet gör även att fokus inte ligger på den mellankrigstid man kanske kunde ha väntat sig. Stor uppmärksamhet ägnas sekelskiftet 1900 (då också termen folkhem etableras) och det tidsmässiga ramverket vidgas flera gånger till att inkludera 2000-talets problem. I den

avslutande uppsatsen skriver författaren in sig själv i denna historia, då studien ramas in av de egna erfarenheterna av 1960-talets kommunala bad som under 1990-talet övergick i enskild drift. Detta är ett av många exempel på en sympatisk och effektiv berättarteknik; framställningen ges liv och läsaren får konkreta exempel på hur den historia som skildras är något som vi fortfarande, och till stor del genom vårt språkbruk, aktivt relaterar till.

Ett syfte med boken är att undersöka hur – eller huruvida – ett språkbrukshistoriskt perspektiv kan erbjuda alternativ till historieskrivningar som börjat gå på slentrianmässig tomgång. ”Alternativ” ska i första hand förstås som ett utpekande av möjligheter: även om undersökningarna innehåller en stundom lätt retsam polemik mot tidigare forskning, betonar författaren att denna forskning varit både en förutsättning och en inspiration för det egna arbetet. Samtidigt kan man fråga vilka alternativ som står till buds. Är det exempelvis särskilt förvånande att det som vanligen tas för socialdemokratiska projekt ”egentligen” kommer från höger, eller att många av teknologivirarna var syndikalister? Vilka är alternativen till denna grovhuggna vänsterhögskala? Björck lyfter förvisso fram andra positioner, inte minst i resonemangen om vilka aktörer som i historieskrivningen givits det största utrymmet. På ett principiellt plan hade frågan ändå förtjänat att diskuteras ytterligare.

Som läsaren nog redan listat ut har under-tecknad få invändningar mot Björcks övergripande problemställning och syften. Genomförandet är kreativt och resonemangen övertygar i de flesta fall. Däremot framstår boken av andra skäl som problematisk. Till det mest påtagliga hör att den är onödigt svårorienterad. Detta stärks inte minst av att tre av studierna – varav de två längsta är på hundra sidor vardera – inte struktureras med hjälp av avsnittsrubriker utan medelst siffror: 1, 2, 3 signalerar nya ansatser, men för läsaren är det omöjligt att snabbt skapa sig en uppfattning om vart dessa ansatser ska leda. Allt som oftast kommer jag på mig själv med att undra *varför* jag läser det jag läser, något som troligen hänger samman med studiernas ofta alltför materialnära karaktär. Till svåröverskådligheten hör även att boken inte har någon ordentlig litteraturförteckning: att all sådan

information återfinns i fotnoter må vara elegant och papperssparande men är ett otyg för den läsare som vill få en strukturerad överblick över det material som undersökningarna grundas på.

Detta leder även in på frågan vilka som är de tänkta läsarna. Vänder sig studien till forskarsamhället eller till en historiskt intresserad allmänhet? Här finns en paradox som också påverkar framställningen: å ena sidan förutsätts en läsare med förhållandevis stor inblick i den historieskrivning Björck vill problematisera. Å andra sidan gör myllret av detaljer att de historiografiska poängerna delvis försvinner och undersökningen tappar sin analytiska udd. För egen del hade jag önskat att de principiellt historiografiska diskussionerna hade fått större utrymme, och tydligare kopplats samman med det empiriska materialet. Detta hade inte enbart inneburit en skärpning av undersökningens syften, utan hade också ökat dess användbarhet.

Invändningarna till trots är det en välkommen forskningsinsats som Björck har genomfört. Undersökningarna är perspektivrika och manar läsaren att tänka själv. Författaren ställer viktiga frågor men utan att vara pompös: ambitionen att ”krångla till” gängse historiografi synes mig vara såväl en träffande karaktäristik som en intellektuellt stimulerande uppgift. Björcks prövande hållning drabbar för övrigt inte bara redan befintlig forskning utan har ett starkt drag av självreflexivitet: är detta ett rimligt sätt att skriva historia, och vad kan denna typ av historieskrivning bidra med? Kort sagt frågor som alla historiker, och inte enbart de med uttalat intresse för språkbrukshistoriska och begreppsliga problem, bör reflektera över annat än pliktskyldigast.

My Klockar Linder

Ylva Hasselberg: *Industrisamhällets förkunna- re. Eli Heckscher, Arthur Montgomery, Bertil Boëthius och svensk ekonomisk historia 1920–1950*. Hedemora & Möklinta: Gidlunds förlag, 2007. 392 s. ISBN 978-91-7844-749-7, inb.

År 1948 ägde en revolution rum i den svenska universitetsvärlden. Det året inrättades, som ett resultat av 1946 års högskoleutredning, tre nya tjänster i ämnet ekonomisk historia i Uppsala, Lund och Göteborg. Ungefär samtidigt permanentades Eli Heckschers personliga professur i Stockholm. Därmed etablerades i

ett slag ekonomisk historia på allvar som en akademisk disciplin.

När ekonomisk-historikern Ylva Hasselberg skall skildra det egna ämnets historia tar hon sin utgångspunkt i ”revolutionsåret 1948”. Ursprungligen var studien också tänkt att belysa den generation ämnesföreträdare som tillträdde de fyra nya tjänsterna: Karl-Gustaf Hildebrand, Oscar Bjurling, Artur Attman och Ernst Söderlund. Men som så ofta är fallet, förklaras det i förordet, visade sig förhistorien vara så intressant att den fick blev huvudsaken. Istället har undersökningen avgränsats till mellankrigsperioden och den utveckling som föregick 1946 års utredning.

Nu gör inte det så mycket. Den färdiga boken är tillräckligt omfattande och innehållsrik i sig. Utgångspunkten är dock ganska okontroversiell. I berättelsens självklara centrum återfinner vi Eli Heckscher, som Hasselberg uttrycker det, ”av det skälet att han faktiskt var den röda tråden i skrivandet av ekonomisk historia, och framför allt i skapandet av förutsättningarna för ekonomisk historia” (35). En ordentlig biografi över Heckscher saknas också i nuläget varför det ligger ett stort värde redan i det personporträtt som tecknas. Visserligen ägnas även Arthur Montgomery och Bertil Boëthius varsina kapitel, men det är utan tvekan Heckscher som framställs som den drivande kraften och ämnets oomtvistliga förgrundsgestalt.

Men det är alltså inte en biografi som Hasselberg har skrivit. Istället är det frågorna om ämnets formering och samspelet mellan Heckschers vetenskapliga idéer och den samtida omgivningen som står i förgrunden. I praktiken verkställs detta syfte i form av två delundersökningar. I den första av dessa uppmärksammas ämnets institutionella formering i relation till andra närliggande ämnen. I den andra delundersökningen är fokus inställt på ämnets innehåll och den historieskrivning som producerades i namnet av ekonomisk historia. Teoretiskt utgår Hasselberg i första hand från en kombinerad form av fältteori och nätverks-teori, kompletterat av resonemang rörande vetenskapliga gränsdragningar och narrativa strukturer.

Enligt den huvudtes som på så sätt extraeras fram uppstod ämnet ekonomisk historia som en hybrid mellan de båda ämnena nationalekonomi och historia. Hasselberg poängterar att båda ämnena eller fälten genomgick viktiga förändringar under den studerade pe-

rioden, nationalekonomin som ett resultat av den framväxande och allt mer dominerande Stockholmsskolan under 1920-talet och historieämnet till följd av den weibullska skolans motsvarande genomslag. Eli Heckscher, som själv hade studerat historia för Harald Hjärne i Uppsala men som senare disputerade i nationalekonomi för Gustav Cassel vid Stockholms högskola innan han tillträdde professuren i nationalekonomi med statistik vid Handelshögskolan 1909, identifierade sig själv länge som en neoklassisk ekonom tillhörande generationen efter David Davidson, Knut Wicksell, Gustaf Steffen och Gustav Cassel. I takt med Stockholmsskolans stärkta positioner på det nationalekonomiska fältet skedde emellertid flera värderingsmässiga förskjutningar rörande ämnets doxa vilka medförde att nationalekonomin teoretiserades och politiserades. Heckscher opponerade sig mot denna utveckling och började mot 1920-talets slut känna sig allt mer marginaliserad som nationalekonom. I det läget, argumenterar Hasselberg övertygande, bestämde han sig för att aktivt och systematiskt börja bygga upp en ny disciplin, ekonomisk historia, vilken skulle erbjuda en bättre bild av den ekonomiska verkligheten än de teoretiska modeller som nationalekonomerna konstruerade, samtidigt som den – till skillnad från de weibullska kunskapsidealerna – skulle vara uttalat frågestyrd, syntetisk och samtidsrelevant.

Heckschers två främsta vapendragare i detta strategiska – och, som det skulle visa sig, framgångsrika – uppbyggnadsarbete var Arthur Montgomery och Bertil Boëthius. Båda var i grunden historiker och hade tillhört det konservativa nätverket kring Hjärne. Båda knöts också på ett tidigt stadium till det Ekonomisk-historiska institutet, vilket inrättades i samarbete mellan Handelshögskolan och Stockholms högskola 1929, samma år som Heckscher tilldelades sin personliga professur i ekonomisk historia. I den narrativa analysen

av Montgomerys och Boëthius ekonomisk-historiska författarskap poängterar emellertid Hasselberg att de skilde sig åt i viktiga avseenden. Medan Montgomerys liberala och modernistiska historieskrivning betonade den svenska industrins betydelse för de tekniska framstegen och den framväxande välfärden, framhöll Boëthius i sin konservativa och delvis natursvärmande historieskrivning tvärtom personlighetens betydelse och allmogens dygder. Gemensamt för båda var dock att de förespråkade samverkan mellan samhällsklasserna och skrev en form av syntetisk historia med populärt tilltal som svarade mot ett uttalat behov av en historieskrivning som kunde förklara det samtida industrisamhällets uppkomst. I den meningen var både Montgomery och Boëthius, i likhet med Heckscher, ett slags industrisamhällets förkunnare.

Industrisamhällets förkunnare är en både läsvärd och uppslagsrik bok, präglad av såväl historisk bredd som empiriskt djup. Den frågestyrda och tematiserade uppläggningsen tillsammans med författarens väl avpassade teoretiska utgångspunkter gör det lätt att följa den huvudsakligen övertygande argumentationen. På enstaka punkter anser jag dock att analysen hade vunnit på att nyanseras. Främst gäller detta beskrivningen av det nationalekonomiska fältet där jag i korthet menar att förklaringsmodellen med de två så kallade "vetenskapliga familjerna" tenderar ge en allt för enkel, statisk och tudelad bild av aktörerna på fältet. Men i det stora hela är detta en bok som ger ett viktigt tillskott till den hittills begränsade historieforskningen om ekonomisk historia. Det kontextuella perspektivet gör att den bör kunna intressera inte bara ekonomihistoriker utan även nationalekonomer, historiker, idéhistoriker och vetenskaps sociologer. Den som vill veta mer om 1948 års revolution och dess konsekvenser får emellertid ge sig till tåls och invänta den utlovade uppföljaren.

Per Wisselgren